KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzíková, Valéria Betáková, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, Ivan Masár, Ján Matejčík, Ján Oravec, Konštantín Palkovič, Matej Považaj, Jozef Ružička, Ján Sabol, Elena Smiešková, Milan Urbančok

REDAKCIA

884 16 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

FINDRA, J.: Autor — rozprávač — adresát 225
MLACEK, J.: Fakultatívny a potenciálny člen frazeologizmu 231
ORAVEC, J.: Cieľové a obsahové predmety v inštrumentáli . 236
DVONČ, L.: Cudzie podstatné mená s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou z hľadiska skloňovania . . 241

Rozličnosti

Anarchizmus a anachronizmus Š. Horváth 246
Kategorizácia javov v odbornom vyjadrovaní. F. Sabol 248

Správy a posudky

O jazyku Encyklopédie Slovenska. I. Ripka 250

Spytovali ste sa

Hrnkové kvety? M. Marsinová 254

Napísali ste nám

Ešte o názvoch jaternice. J. Zavarský 255

KULTÚRA SLOVA

ROČNÍK 12 — 1978 — ČÍSLO 7

Autor — rozprávač — adresát

JÁN FINDRA

Osoba autora — širšie a všeobecnejšie podávateľa — sa zvyčajne osvetľuje vo vzťahu k osobe prijímateľa (adresáta). V komunikačnom procese stoja tieto dve osoby na opačnom póle: autor vysiela jazykovo spracovanú informáciu, adresát ju prijíma a interpretuje (dešifruje). Komunikácia je možná len za predpokladu, že sú obsadené obidva póly. Okrem výnimočných prípadov (vnútorná reč) autor vždy počíta aspoň s potenciálnym prijímateľom, teda s „druhou" osobou, ktorej adresuje informáciu. Komunikácia, vysielanie správy „pre nikoho" stráca zmysel.

Podávateľ a prijímateľ sa považujú za štýlotvorných činiteľov. Pravda, vplyv prijímateľa na výber výrazu a na štylistiku textu je iba nepriamy, pasívny a vlastne sprostredkovaný. Podávateľ si však pri zostavovaní jazykového prejavu musí uvedomiť predpokladané vlastnosti prijímateľa, jeho možnosti (schopnosti) dešifrovať vysielanú jazykovú informáciu. V tomto zmysle musí podávateľ rátať s istým tlakom zo strany prijímateľa, i keď je pravda, že on sám rozhoduje, do akej miery bude tento tlak rešpektovať. Osobu prijímateľa však nemôže nikdy ignorovať. V teórii štýlotvorných činiteľov sa v tejto súvislosti hovorí o zreteli na adresáta prejavu. Z tohto hľadiska možno hovoriť o potenciálnej účasti prijímateľa na jazykovo-kompozičnom spracúvaní informácie. Čím viac si podávateľ túto „prítomnosť" prijímateľa v čase tvorenia jazykového prejavu uvedomuje, tým väčší je predpoklad, že mu prijímateľ bude bez zvyšku rozumieť. To je osobitne dôležité pri monológu a predovšetkým pri písanom prejave, lebo pri ňom sa neuplatňuje spätná väzba, a teda podávateľ nemôže z bezprostredných reakcií prijímateľa „vyčítať", či prejavu správne rozumie.

Autor a adresát sú spravidla skutočné, fyzické osoby. Takto je to pri prejavoch dorozumievacích štýlov a tam najmä pri ústnych prejavoch. Aj umelecké texty majú svojho skutočného autora a adresáta, i keď práve tu — v epickej literatúre — môže byť podávateľ a prijímateľ aj fiktívny. Máme na mysli epické postavy, ktoré sú nositeľmi príbehu. Nech však ide o ktorúkoľvek štýlovú oblasť, medzi podávateľom a prijímateľom stojí text, jazykový prejav. Ako sme už naznačili, jazykový prejav tvorí autor preto, aby adresáta o niečom informoval. Schéma podávateľ — text — prijímateľ sa dôsledne uplatňuje v súkromnom aj verejnom jazykovom styku.

Pravda, v oblasti umeleckého štýlu je situácia trocha zložitejšia. V komunikačnom procese sa síce aj tu uskutočňuje pohyb od podávateľa k prijímateľovi, a to prostredníctvom textu, v ktorom je jazykovým materiálom vyjadrená informácia, no predovšetkým v epickej literatúre (v próze) nie je tento pohyb taký priamočiary. Medzi autora a adresáta vstupuje tretia „osoba" — rozprávač. Rozprávača však netreba chápať ako ich rovnocenného partnera. Nie je totiž schopný vystúpiť nad text ani za jeho hranice. Tam je priestor len pre skutočných účastníkov komunikácie — autora a adresáta. Teda nielen na prvý pohľad, ale aj v skutočnosti je umelecká komunikácia založená na modeli podávateľ — text — prijímateľ, lebo rozprávač je obsiahnutý v epickej štruktúre, teda v texte. Práve v tomto zmysle platí, že rozprávač neprekročí hranice textu, aby sa dostal medzi autora a adresáta ako „faktická" osoba. Ale jeho existenciu, prítomnosť medzi sebou, si uvedomuje tak podávateľ, ako i prijímateľ.

V bežnej praxi sa však nezriedka stotožňuje autor epického diela a rozprávač. Niekedy sa o rozprávačovi ani neuvažuje a hovorí sa iba o autorovi. Istotne nezaškodí stručne charakterizovať trojicu autor — rozprávač — adresát a zároveň aspoň v náznaku vymedziť ich miesto a úlohu v štruktúre

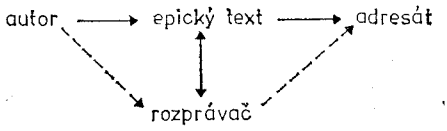

Autor slovesného umeleckého diela je skutočná, fyzická osoba, ktorá je pôvodcom, tvorcom i realizátorom tvorivej koncepcie pri stvárňovaní témy (umeleckého obrazu skutočnosti). Rozhoduje o výbere obsahovo-tematických prvkov i jazykovo-kompozičných prostriedkov v súlade s metódou (a štýlom), ktorou chce realizovať svoj umelecký zámer. Utvára teda umelecké dielo aj ako jazykový prejav. Pri tomto

všetkom hrá dôležitú úlohu jeho osobnosť, umelecké predpoklady, talent a svetonázorová orientácia.

Ako skutočná osoba stojí autor mimo textu. Text nemá vplyv na spôsob jeho existencie. Keďže však všetko, čím žije konkrétny umelecký text, pochádza od autora, ako tvorivá individualita je spisovateľ v tomto texte prítomný. A to do tej miery, že nielen literárny vedec, ale aj skúsenejší čitateľ je schopný podľa textu identifikovať autora. Z druhej strany, orientovanejšiemu čitateľovi podáva základnú orientáciu o diele už meno autora.

V texte sa autor navonok prezentuje autorským (individuálnym) štýlom; cezeň sa dosahuje celistvosť, homogénnosť jednotlivého diela i celej jeho tvorby. Zároveň je autor aj aktívnym spolutvorcom dobových a generačných umeleckých výbojov. Autorova tvorivá sila je v tom, ako sa svojou individuálnou tvorbou začleňuje do súvekého (dobového) literárneho kontextu, ale najmä v tom, do akej miery naznačuje ďalší literárny a jazykový vývin.

Najbezprostrednejšie je autor prítomný v lyrickom diele, kde vlastne vypovedá o sebe. Možno povedať, že je tu „hlavným" hrdinom. V lyrickom diele sa najjednoznačnejšie premieta aj jeho aspekt (hodnotenie). Básnická výpoveď je „vlastná" autorova výpoveď, v nej je vyslovený jeho postoj a názor. Napriek tomu sa aj v súvislosti s lyrickou básňou hovorieva o lyrickom hrdinovi, ktorého črty sú rozložené po celom významnom pôdoryse básne a ktorý nie je celkom totožný s autorom. Lyrický hrdina ako „druhá" osoba popri autorovi môže byť jeho vernou kópiou, prípadne môže mať aj vlastné individuálne črty. Pravdaže, lyrický hrdina je abstrakcia, fiktívna osoba. Adresát si jeho obraz rekonštruuje ako mozaiku na základe signálov, ktoré autor rozložil na celej ploche básne. Jeho tvár (podobu) teda čitateľovi napovedá autor, čitateľ si ju však čiastočne dotvára sám. V tomto zmysle sa pripúšťa tvorivá spoluúčasť čitateľa na „dokončení" básne. Tým sa opodstatňujú aj viaceré (odlišné) interpretácie toho istého lyrického textu.

V epike je rozprávač ako tretia osoba, ktorá stojí medzi autorom a adresátom, tvarovaný oveľa jednoznačnejšie ako lyrický hrdina. Je samostatnejší, nie je natoľko odrazom autora. Spisovateľ ho modeluje tak, aby mal presne načrtnutú tvár a aby bol vyhranený aj ako sociálno-spoločenský typ. Pre čitateľa potom takmer ani neostáva možnosť, aby si rozprávača dotváral podľa svojich predstáv. Má iba „povinnosť" identifikovať ho v texte. Lebo rozprávač je fiktívna osoba, žijúca iba v texte a cez text. Je to kategória epickej štruktúry. V sujetovo-kompozičnom pláne diela sa nachádza v blízkosti takých kategórií, ako sú postavy. Nemožno ho však s nimi stotožňovať, lebo spĺňa odlišné funkcie ako ony. Postavy, ktoré sú v epickom príbehu rozhodujúcim

subjektom (v diele sa rozvíja ich príbeh), sú pre rozprávača objektom rozprávania (v „zastúpení" autora rozpráva o nich a o ich príbehu). Postavy sú teda nositeľmi príbehu, rozprávač je nositeľom rozprávania.

Ako nositeľ rozprávania je rozprávač sprostredkovateľom medzi čitateľom a príbehom a medzi autorom a čitateľom. Z toho vyplýva, že by sme ho mohli charakterizovať ako fiktívnu osobu, ktorá „rozpráva" príbeh. Obrazne by sa to dalo povedať aj tak, že v epickom diele sa autor skrýva za rozprávača, ktorý môže mať rozmanitú tvár. Môže byť blízky autorovi, prípadne je s ním takmer totožný. Takmer identický je rozprávač a autor v Jašíkovom románe *Námestie svätej Alžbety* a do istej miery aj v Hečkovom románe *Červené víno*. Ale aj tu má rozprávač ako štruktúrny (kompozičný) prvok epického textu svoje individuálne črty, vlastné psychické ustrojenie. Spravidla však autor a rozprávač majú odlišnú tvár, rozdielne psychické ustrojenie. Na ilustráciu môžeme uviesť rozdiel medzi R. Rollandom ako autorom a jeho rozprávačom v románe *Colas Bregnon*.

Koncepcia rozprávača v konkrétnom diele je podmienená ideovo-estetickým zámerom autora. Autor teda stojí nad rozprávačom, tvaruje jeho obraz — tak ako v texte utvára každý detail — v súlade so sujetovo-kompozičnou organizáciou diela. Toto konštatovanie má rozhodujúci význam pre rozlíšenie autora a rozprávača.

V priebehu literárneho vývinu sa koncepcia rozprávača podstatne menila. Najmä pre staršiu prózu, pre ktorú bola príznačná epická objektivita, je charakteristický tzv. objektívny rozprávač. Je to skrytý (anonymný) rozprávač, ktorý objektívne „referuje" o všetkom, čo súvisí s vonkajším príbehom, i o vnútornom svete postáv. Zachováva si nadhľad nad nimi; rovnako nezainteresovane rozpráva o kladnej i zápornej postave. Popri snahe po objektívnosti je preň príznačné, že je to rozprávač vševedúci: všade bol, všetko videl, všetko vie. Suverénne informuje čitateľa, aj o psychickom stave postáv, ktoré sa navonok prejavujú iba v dialógu. Rozprávač totiž vie o nich všetko, pozná aj ich najtajnejšie pohnútky a myšlienky. Napríklad:

> Už pri samej tejto myšlienke usmieva sa, a tým viac zarmúti ho vedomie nemožnosti. Vopred zasmúti, spomenúc si, že ako každoročne, tak i tohto roku opäť príde sťahovať sa, že pole zostane pusté, mráz zničí i posledné stopy jeho milej úrody.
>
> (Ľ. Podjavorinská, *Ondráš*)

Ale ani vtedy, keď autor maskuje svoj postoj objektivitou rozprávača, ktorý nezainteresovane rozpráva príbeh, nemožno hovoriť o jeho nestrannosti. Aj v tomto prípade autorovo hodnotenie zobrazovanej skutočnosti vyplýva z diela ako celku.

V modernej próze sa rozprávač vzdáva svojej vševedúcnosti a prísnej objektívnosti. Prestáva sa dištancovať od postáv, rezignuje najmä z opisu vnútorného sveta. „Neskrýva" sa za rozprávačskú objektivitu, neraz sa aktivizuje ako samostatný subjekt, často do tej miery, že sa stáva partnerom postáv. Napr.:

— Jožko, uživíme sa dobre, — hovorí ticho Jula.
Aká to reč?
Jozef Mak si myslí, tieto slová patria Baniarovej poistenke, ozaj vzťahujú sa na chlieb, na furmanky, cesty a konvenciu, a ony patria...
Len mu povedz úprimne, doprosta, kde patria, akže sama o nich vieš. Povedz mu: Nemám ja nikoho na svete okrem teba, Jožko, nemám ja ani teba.

(J. C. Hronský, *Jozef Mak*)

Popri rozprávačovi sa v modernej próze v podstatnej miere aktivizujú aj postavy. Výrazom ich aktivity je funkčné uplatnenie vnútorného monológu. Do rozprávania sa tak vnáša subjektívny pohľad a hodnotenie z pocície postavy. Objektivizované rozprávanie potom nachádzame hlavne tam, kde rozprávač akoby „očitý svedok" rozvádza vonkajší príbeh, uvádza reč postáv, resp. charakterizuje ich konanie a opisuje prostredie, v ktorom sa odohráva dej. Ale aj vtedy často „zrádza" epickú objektivitu, subjektivizuje sa, lomí svoj pohľad pohľadom postavy, na jeho rozprávanie sa navrstvuje aspekt postavy, jej postoj a hodnotenie. Máme do činenia so subjektivizovaným rozprávaním a subjektívnym rozprávačom. V rovine výrazu sa to prejavuje prienikom expresívnych prostriedkov do reči rozprávača. Napr.:

Iba Urban, prašivec, uzmyslel si porušiť zaužívanú ustálenosť. Z ničoho nič prestal poslúchať. On je totižto ešte tvrdohlavejší a ostrejší než jeho ctihodní predkovia. Lenže zároveň má v prsiach hodne väčší kus srdca a viac bláznivej krásy v tvári. V zástupe Habdžovcov možno ho považovať za šľachtica. Preto namiesto poriadnej nevesty privliekol si do domu slúžku s dieťaťom na rukách. (...) Preto starí Habdžovci na večnosť zanevreli na žobračiu dolnú izbu.

(F. Hečko, *Červené víno*)

Typickým zjavným a maximálne subjektívnym je rozprávač v tzv. priamom rozprávaní. Úlohu rozprávača tu zastáva jedna z postáv diela, ktorá rozpráva svoj vlastný príbeh, prípadne je svedkom alebo účastníkom deja. Dosť často je to hlavná postava. Rozprávač v priamom rozprávaní sa spravidla výrazne odlišuje od autora.

Podobne ako autor aj adresát je konkrétna fyzická osoba. A to aj vtedy, keď pre autora existuje iba potenciálne (napr. čitateľ novinového článku, odbornej štúdie a pod.). V každom prípade, teda aj v prí-

pade slovesného umeleckého diela je adresát osoba, ku ktorej smeruje jazykový prejav utvorený autorom.

Adresátom, pre ktorého spisovateľ tvorí umelecké dielo, je čitateľ. Pritom nejde o priamu komunikáciu, pretože závisí od čitateľa, či a kedy siahne po umeleckom diele. Hoci čitateľ je iba potenciálnym (neznámym) adresátom, predsa autor ticho predpokladá jeho disponovanosť vnímať umelecký text. Počíta s jeho vzdelaním, čitateľskými skúsenosťami, orientáciou v literárnom kontexte a s jeho intelektuálnymi a emocionálnymi predpokladmi prijať istý druh umenia a literatúry. Istú „druhovú" diferenciáciu čitateľa ako potenciálneho adresáta predpokladá aj členenie literatúry na lyriku a epiku. Svoj okruh čitateľov má napr. historický román, literatúra faktu (non fiction) alebo, povedzme, detektívka. Tak ako v ostatnej literatúre je zreteľ na adresáta evidentný aj v literatúre pre deti a mládež.

Ako sme naznačili vyššie, čitateľ sa môže zúčastňovať na individuálnom dotváraní umeleckého diela.

Adresát sa môže stať aj bezprostrednou zložkou epickej štruktúry. Priamo v texte vystupuje konkrétna osoba ako poslucháč (adresát), ktorému rozprávač rozpráva príbeh. Tak je to napr. v *Rozprávkach starej matere* od Márie Jančovej, kde stará mať rozpráva svojej chorej vnučke príbehy zo života. Aj v tomto prípade je však faktickým adresátom čitateľ — desaťročné dieťa. Vytvorenie konkrétnej osoby poslucháča v spomínanom diele je kompozičný princíp, umožňujúci potenciálne dialogizovať a tým ho zároveň dynamizovať a expresivizovať. Poslucháč je totiž aktívny, stimuluje rozprávača (starú mamu) aj v rovine témy.

Pedagogická fakulta
Podlavická cesta, Banská Bystrica

LITERATÚRA

FINDRA, J.: Rozbor štýlu prózy. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 214 s.

FINDRA, J.: Rozprávač a sujet. In: Litteraria XII. Problémy sujetu. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 169—204.

KRAUSOVÁ, N.: Rozprávač a románové kategórie. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1972. 239 s.

MIKO, F.: Estetika výrazu. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1960. 292 s.

MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 176 s.

Fakultatívny a potenciálny člen frazeologizmu

JOZEF MLACEK

Ako špecifický, komplexný prípad variantnosti frazeologických jednotiek sa už dávnejšie vyčleňujú také ustálené spojenia, ktoré sa vyskytujú v dvoch alebo viacerých podobách odlišujúcich sa navzájom prítomnosťou alebo naopak neprítomnosťou jedného komponenta, prípadne i viacerých komponentov. Tieto zložky frazeologizmu, ktoré sa môžu, ale aj nemusia vyskytovať v zložení ustáleného výrazu, sa bežne označujú termínom *fakultatívny člen, fakultatívny komponent, fakultatívna zložka frazeologizmu.* Popri týchto termínoch sa však v zahraničnej a zriedkavejšie i v našej domácej literatúre vyskytuje aj označenie *potenciálny člen, potenciálny komponent frazeologizmu.* Hoci terminologické teórie niekedy hovoria o postupnom oslabovaní motivácie termínov (z čoho by mohlo implicitne vyplývať, že sa netreba pristavovať pri tejto konkurencii uvedených pomenovaní), treba pri uvedenej dvojici frazeologických termínov zaujať stanovisko k ich uplatňovaniu, pretože ide o pomerne nový a svoju terminológiu ešte len budujúci a rozvíjajúci jazykovedný odbor. Aj táto — v terminológii celkovo neželaná — duplicita v označení toho istého pojmu je práve odrazom začiatočného štádia v rozvoji tejto terminológie. Aktuálnou úlohou je teda určiť, ktorý z dvojice uvedených termínov lepšie vyhovuje na označovanie spomínaného pojmu. Určenie vhodnosti a výhodnosti jedného z týchto termínov musí vychádzať z vysvetlenia podstaty skúmaného javu.

Na viaceré vlastnosti jednotiek s takýmito členmi aj na vlastnosti takýchto členov samých sme už upozornili v osobitných štúdiách (Mlacek, 1970a; 1970b) i v prehľade celej slovenskej frazeológie (Mlacek, 1977). V súvislosti s otázkou, ktorá sa nastolila v úvode týchto poznámok, treba vyzdvihnúť najmä tieto príznaky rozoberaných členov a frazeologizmov s nimi:

1. Jednotka s takýmito členmi je ustálená v obidvoch podobách, s vypustiteľnými členmi aj bez nich. Tento príznak odlišuje rozoberané zložky od voľných syntaktických (kontextových) doplnení frazeologickej jednotky. Popri variante na *posmech sveta* je pevne ustálený aj variant *na posmech celého sveta,* v ktorom je pevne viazaná i zložka *celého.* Jej ustálenosť vynikne, ak kratší variant rozvijeme na príslušnom mieste inými voľnými doplneniami: *na posmech zlého sveta, na posmech literárneho, umeleckého sveta* a pod. Posledné rozvitia vždy pôsobia v danom spojení ako aktuálne doplnenia, kým slovo *celého* sa tu prijíma ako organická zložka celého ustáleného výrazu, ktorá nijako nezasahuje ustálenú významovú hodnotu celého spojenia.

2. Vypúšťanie jedného slova (resp. i viacerých slov) z jednotky môže znamenať menší, no i veľmi výrazný konštrukčný rozdiel medzi obidvoma (resp. viacerými) variantmi danej jednotky. Porovnajme napríklad prípustné ustálené podoby nasledujúcej jednotky: *červený kohút na streche kikiríka — červený kohút na streche — kohút na streche kikiríka — kohút na streche.* Je to teda nielen rozdiel medzi rozvitou a jednoduchou syntagmatickou výstavbou danej jednotky, ale aj rozdiel medzi jej syntagmatickou podobou v jedných variantoch a vetnou formou v druhých.

3. Variant s vypustiteľným členom i variant bez neho majú v podstate rovnaký význam. Len v zriedkavých prípadoch prítomnosť danej zložky môže vnášať isté významové doplnenia základného významu celej ustálenej jednotky, napríklad formou istých dodatočných konotácií, t. j. druhotných významových zložiek. Napr. *stáť ako stĺp — stať ako soľný stĺp* (slovo *soľný* odkazuje na pôvodnú biblickú významovú bázu celého spojenia, v kratšej podobe spojenia sa tento významový odtienok celkom stráca). Prítomnosť takejto zložky môže zároveň znamenať aj štylistický rozdiel medzi obidvoma variantmi: *preťať gordický uzol* (zreteľne knižný výraz) — *preťať uzol* (variant bez uvedeného štylistického príznaku). Významová rovnocennosť obidvoch variantov takéhoto frazeologizmu zároveň dovoľuje pokladať takýto vypustiteľný komponent za prejav užitočnej redundancie (nadbytočnosti) v jazyku.

4. Existencia vypustiteľných komponentov ukazuje aj na dvojaký pôvod takejto variantnosti. Vypúšťa sa taký komponent, ktorý sa ešte iba dostáva do daného frazeologizmu z jeho zvyčajného kontextu, ktorý sa ešte len ustaľuje, alebo naopak taký komponent, ktorý sa pomaly, postupne z frazeologizmu ako nadbytočný prvok stráca. V citovaných štúdiách sme ukázali, že tento typ variantov môže byť výsledkom obidvoch uvedených postupov.

Čo prináša táto stručná charakteristika skúmaného javu pre riešenie uvedeného terminologického problému? Predovšetkým ukazuje, že v dlhšom variante z každej takejto dvojice (rozšírenom o vypustiteľný komponent) funguje táto zložka ako riadny člen daného frazeologizmu. Za takéhoto stavu ju nemožno pomenovať potenciálnym členom frazeologizmu, lebo ona funguje ako jeho reálna zložka. Veď ako sa ukázalo, v podstatnej väčšine takýchto frazeologizmov tento člen nechápe používateľ jazyka ako nejakú príznakovú veličinu, lež ako organickú zložku celého spojenia.

Opozícia pomenovaní *potenciálny* a *reálny,* ktorá by poukazovala na sám proces včleňovania daného slova do frazeologizmu, sa po predchádzajúcich konštatovaniach ukazuje ako neprimeraná na vystihnutie podstaty skúmaného javu. Proti druhému navrhovanému

termínu *fakultatívny (člen frazeologizmu)* stojí v opozícii označenie *obligátny, záväzný (člen frazeologizmu).* Touto opozíciou sa síce nemieri na proces frazeologizácie, ten sa tu už predpokladá z ďalších slov celého termínu, ale sa presne vystihuje to, že ide o reálny, no nie vždy obligátne, záväzne vyjadrený člen frazeologizmu. Z takejto úvahy dosť presvedčivo vyplýva, že pomenovanie *fakultatívny člen, komponent frazeologizmu* je vhodnejším terminologickým označením uvedenej kategórie členov frazeologizmu, ako je druhý navrhovaný a občas aj používaný termín *potenciálny člen, komponent frazeologizmu.* (Treba ešte dodať, že pokiaľ sme v predchádzajúcom výklade používali označenie *vypustiteľný člen,* malo len pracovnú platnosť; na danom mieste — pred vlastným riešením spornej otázky — sme sa vyhýbali používaniu jedného alebo druhého z uvedených termínov.)

Predchádzajúca úvaha o potenciálnom a reálnom fungovaní istých zložiek frazeologizmov nás privádza k myšlienke uplatniť označenie *potenciálny člen frazeologizmu* v inej terminologickej platnosti. Pri výklade pôvodu fakultatívnosti členov sme ako jeden zo spôsobov tohto procesu uviedli postupné začleňovanie slov zo zvyčajného kontextu do frazeologizmu. Ak budeme pokračovať v tejto úvahe, opretej o jazykové fakty, zisťujeme, že nie všetky slová z tzv. zvyčajného kontextu frazeologickej jednotky sa môžu postupne zmeniť na jej organické zložky. Častejšie tento proces prebieha tak, že do zloženia frazeologizmu sa dostáva len niektoré zo slov zvyčajného kontextu. Na označenie takéhoto slova, ktoré ešte nie je reálnym — teda ani fakultatívnym — členom frazeologickej jednotky, bude vhodné pomenovanie *potenciálny člen frazeologizmu.* Toto označenie je primeraným jazykovým vyjadrením uvedenej skutočnosti. Termín *potenciálny člen* bude potom prvým článkom reťaze, ktorej ďalšími článkami budú termíny *fakultatívny člen* a *obligátny člen frazeologizmu.* Až táto trojica termínov vystihuje celý priebeh včleňovania slov z kontextu do ustáleného zloženia frazeologickej jednotky. Ide pritom o označenie pojmov zo živého procesu rozvíjania našej frazeológie. Príklady naň nachádzame najmä v publicistickom štýle, ktorý azda najpohotovejšie uplatňuje všetky posuny v našej frazeológii. Napr. v športovej tlači celkom bežne nachádzame popri ustálenom spojení *vložiť srdce do niečoho* (s významom „robiť istú prácu so zaujatím") aj rozvitejšie podoby *vložiť* (napr. do hry) *celé svoje srdce.* Ukazuje sa, že slová *celé svoje* (resp. iba *celé* alebo iba *svoje)* boli zo začiatku slovami zo zvyčajného kontextu tejto frazeologickej jednotky. Keď sa v používaní tejto jednotky prejavila tendencia uprednostňovať tieto slová pred inými zvyčajnými kontextovými slovami (V. M. Mokijenko pri sledovaní modelovanosti frazeologizmov hovorí v analogických súvislostiach o zužovaní syntaktickej spájateľnosti slov — Mokijenko,

1976), tieto slová sa stali „čakateľmi" na postupné zapojenie do frazeologizmu, stali sa potenciálnymi členmi. Vývin daného spojenia však pokračoval ďalej, uvedené slová sa výraznejšie zapájali do celej jednotky a v súčasnosti ich už možno charakterizovať ako fakultatívne členy tejto jednotky.

Iný príklad: V Slovníku slovenského jazyka sa ako v jedinom zachytáva jednotka *chytiť niečo pevne do rúk.* V súčasných textoch však veľmi často nachádzame aj takéto podoby: *chytiť, vziať, brať niečo pevne do svojich, do vlastných rúk.* Ako treba vysvetľovať takéto zmeny? Slová *svojich, vlastných* patrili istotne medzi slová z kontextu tejto jednotky. Na rozdiel od voľných kontextových doplnení tejto jednotky na uvedenom mieste *(vziať niečo pevne do otcovských, mužských* a pod. *rúk)* boli pre ňu typickejšie, patrili do jej zvyčajného kontextu. Nadobudli teda i platnosť potenciálnych členov a dnes najmä slovo *svojich* vystupuje už ako fakultatívny člen uvedenej frazeologickej jednotky. Podobne fungovalo a funguje napr. aj slovo *predčasne* v dvojici *poslať niekoho pod sprchy* (vylúčiť z hry) — *poslať niekoho predčasne pod sprchy.*

Vymedzenie pojmu *potenciálny člen frazeologizmu* sa môže zdať trochu vágne, lebo ho určujeme vlastne na pozadí príkladov, v ktorých už vývin príslušných frazeologizmov zašiel ďalej a dané slová sa už stali fakultatívnymi (a tým aj reálnymi) zložkami frazeologizmu. Napriek tomu sa však nazdávame, že určenie tohto pojmu pri istých frazeologizmoch zreteľnejšie zachytáva dynamiku ich vývinu a plastickejšie ukazuje jednu fázu procesu zapojenia slov z kontextu do frazeologickej jednotky.

Ak sme pri charakteristike vzniku fakultatívnych členov hovorili v citovaných štúdiách (stručne aj tu v bode 4) o dvoch možnostiach, a to o rozvíjaní už existujúcej jednotky slovami z jej kontextu a o vypúšťaní slov z ustáleného zvratu, vzniká otázka, či treba predpokladať obidva procesy aj pri potenciálnom člene. Prvý z nich, rozširovanie frazeologizmu o potenciálny a potom o fakultatívny člen sme už charakterizovali. Treba sa aspoň stručne zmieniť aj o druhom procese.

Aj tu treba predpokladať po štádiu fakultatívnosti istého člena taký stav, keď sa daný frazeologizmus už rovnocenne nevyskytuje v obidvoch podobách (širšej aj užšej) a nedá sa už hovoriť o fakultatívnom člene, ale zároveň sa slovo, ktoré bolo zo začiatku obligátnym a neskôr fakultatívnym členom frazeologizmu, nedostalo ešte na úroveň obyčajného slova z bežného kontextu frazeologickej jednotky. Vyjdeme z rozboru niekoľkých známych prípadov.

V Dobšinského textoch sú známe napr. takéto podoby frazeologizmov: *vyjsť na psiu hanbu; šla, kam ju dve oči viedli.* Slová *psiu, dve* sú tu ešte obligátnymi zložkami frazeologizmu. Neskôr začínajú z

týchto frazeologizmov vypadávať. Uvedené jednotky teda existovali v podobe s týmito slovami aj bez nich. Obidve slová mali teda v istom období platnosť fakultatívnych členov frazeologizmu. V súčasnosti sú bežné iba kratšie podoby obidvoch spojení, uvedené slová prestali byť fakultatívnymi zložkami. Pri porovnaní s voľnými doplneniami uvedených jednotiek (napr. *vyjsť na veľkú hanbu; šla kam ju jej oči, pekné oči viedli*) zisťujeme istý rozdiel.

Podobný proces sa začína ukazovať aj pri viacerých spojeniach, ktoré sa doteraz ešte vyznačujú existenciou fakultatívnej zložky. Existujú síce ešte dvojice *mať, dať pokoj — mať, dať svätý pokoj, preťať uzol — preťať gordický uzol, stáť ako sĺp — stáť ako soľný stĺp* a pod., avšak prvý člen z každej uvedenej dvojice je v dnešnej slovenčine oveľa bežnejší. Slová *svätý, gordický, soľný* tu síce ešte pokladáme za fakultatívne zložky, ale ich ústup z frazeologizmov je evidentný. Blížia sa teda opísanému stavu, keď prestanú byť fakultatívnymi zložkami, ale nebudú ešte ani celkom voľnými, kontextovými doplneniami týchto jednotiek.

Po predchádzajúcom rozbore prichádzame k záveru, že aj pri diametrálne odlišnom pôvode tohto typu a predchádzajúceho typu ide z funkčného hľadiska o analogické prípady. V prvom prípade išlo o slová, ktoré ešte nie sú reálnymi zložkami frazeologizmu, v tomto zasa o slová, ktoré už nie sú reálnymi zložkami frazeologizmov. Pravda, aj po tomto konštatovaní ostáva otvoreným problémom označenie týchto bývalých zložiek frazeologizmov, pretože pri názve *potenciálny člen* by v tejto súvislosti išlo o protirečivosť.

Keď sme takto vyčlenili štádium „potenciálnosti" v procese včleňovania sa slova do frazeologizmu aj pri vypúšťaní slova z frazeologizmu, prichodí konštatovať, že pojem potenciálneho člena súvisí nielen s doteraz analyzovanou problematikou fakultatívneho člena. Analogický problém nachádzame aj pri takých príbuzných frazeologizmoch, ktoré pri zhode kľúčového slova majú rozličnú gramatickú (napr. slovnodruhovú) platnosť. Ide o takéto jednotky: *voda na mlyn — voda na jeho, náš, ich mlyn — hnať vodu na mlyn; byť na lopatkách — mať niekoho na lopatkách — položiť niekoho na lopatky* a pod. Slová *hnať, mať, položiť*, ktoré sú na rozdiel od predchádzajúcich rozoberaných slov obligátnymi zložkami, museli byť v istej etape formovania sa takýchto dvojíc (či už predpokladáme rozvíjanie pôvodného zvratu alebo naopak jeho redukovanie) na úrovni potenciálnych zložiek.

Záver. Navrhnuté riešenie s dvojicou termínov *fakultatívny člen frazeologizmu* a *potenciálny člen frazeologizmu* sa ukazuje prijateľné hneď z dvoch hľadísk. Na jednej strane odstraňuje nepotrebnú duplicitu pri označovaní toho istého pojmu, a to v prospech adekvátnejšie

motivovaného termínu, na druhej strane zasa dáva možnosť upotrebiť druhý názov v inej terminologickej platnosti, ktorú si čoraz viacej vyžaduje prehlbujúca sa diferenciácia pojmov frazeologickej teórie. Termín *potenciálny člen frazeologizmu* v novovymedzenom význame dovoľuje vidieť proces frazeologizácie (aj defrazeologizácie) i vzťahy medzi frazeologizmami a ich kontextom v náležitých dialektických súvislostiach.

Filozofická fakulta UK
Gondova 2, Bratislava

LITERATÚRA

MLACEK, J. (1970a): Fakultatívne členy frazeologickej jednotky. Slovenská reč, *35, 1970,* s. 205—213.

MLACEK, J. (1970b): Slovnodruhová charakteristika fakultatívnych členov frazeologizmu. Slovenská reč, *35,* 1970, s. 280—284.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava, SPN 1977. 119 s.

MOKIJENKO, V. M.: Granicy modelirujemosti frazeologičeskich jedinic. Československá rusistika, *21,* 1976, č. 4, s. 161—165.

Cieľové a obsahové predmety v inštrumentáli

JÁN ORAVEC

Kým zásahový predmet v inštrumentáli tvorí jednotnú a početnú skupinu väzieb, zatiaľ ostatné inštrumentálové predmety stoja roztrúsené ako jednotlivé prípady na pomedzí predmetu a jednotlivých príslovkových určení (prostriedku, spôsobu, účinku, miery, zreteľa, príčiny).

Všetky nejako súvisia s dvojitými väzbami slovies *dať, brať, hovoriť.* Väčšina z nich má spojitosť s dvojitými väzbami slovesa *dať dačo dakomu,* s jeho pasívnou podobou *byť dané dakomu,* ďalej s modálnym významom slovesa *dať* (napr. *„poveriť“*) a jeho pasívnou podobou *byť dané* (napr. *byť povinný, zaviazaný*). Sú to cieľové predmety. S modálnym významom slovesa *dať, byť dané* (s významom povinnosti) sa voľnejšie dotýkajú aj slovesá s významom „zaoberať sa dačím“. Tieto väzby patria k obsahovému predmetu.

Druhú, menšiu a problematickejšiu skupinu predmetov tvoria väzby antonymného slovesa *brať,* vlastne jeho expresívnej zvratnej podoby *nabrať sa dačím* (= nasiaknuť dačím). Tieto väzby hraničia s príslovkovými určeniami prostriedku a látky.

Aj tretí okruh slovies, ktoré majú základnú väzbu akuzatív + datív, t. j. slovesá z okruhu *hovoriť* (resp. ich antonymá typu *tajiť*), môžu mať transformovanú väzbu s inštrumentálom. Inštrumentálová väzba k nim nastupuje, iba keď sa používajú v intenzitnej zvratnej podobe *chváliť sa — tajiť sa dačím.* Aj tento okruh slovies je zatvorený.

Podrobnejšie jednotlivé skupiny vyzerajú takto:

Okruh slovies *dať/dávať: (po)častovať dakoho dačím, dotovať, deliť (nadeliť, podeliť), núkať (ponúkať, vynukovať), obdariť (obdarovať), dakoho dačím, prispieť (dakomu) dačím, poslúžiť (dakomu) dačím, obslúžiť dakoho dačím, poctiť dakoho dačím, vybaviť dakoho dačím* ...

... častoval som sa najvyberanejšími nadávkami... (Chrobák) — Predtým dávali guláš a pivo, cigarami núkali, a teraz krúpy. (Jesenský) — Obdaril ich peniazmi na cestu a určil im aj smer úteku. (Letz) — ... aby sme ho vraj dôverou poctili ... naň hlasy oddávali. (Tajovský) — Posadil ich do červených fotelov a ponúkol fajčivom. (Plávka) — Azda by som prišiel zajtra, pán vrchný radca, ak nemôžem ničím poslúžiť. (Jesenský).

Samo sloveso *dať* s touto väzbou má inštrumentálový predmet obmedzený maximálne, iba na substantívum *kôš*. Je teda obmedzené na jediné frazeologizované spojenie *dať (dakomu) košom.* Pritom významový vývin inštrumentálu (z nástrojového do predmetového použitia) nie je zreteľný ako pri ostatných slovesách. Možno sa sem dostal cez polovetné doplnkové použitie.

Modálne významy slovesa *dať* sa s nemodálnymi presahujú. Už aj v prvej skupine mali modálnu náplň slovesá *núkať, ponúknuť.* Napr. *dali ma zastupovať = poverili ma zastupovať / poverili ma zastupovaním.* Syntakticky sa to prejavuje tak, že sa pri nich inštrumentálový predmet dá zamieňať s neurčitkovým (pravda, významovo nie celkom totožným), napr. *(po)núkať jedením — (po)núkať jesť.*

Podobný stav je aj pri slovesách a adjektívach: *poveriť/byť poverený, zaviazať sa/byť zaviazaný, byť povinný* ...

Citlivý je tým poverený. (Tajovský) — Tým poslaním nemôže poveriť nikoho iného iba Nebuzardara. (Figuli) — Miško bol okrem toho Vladovi Kubicovi zaviazaný ešte osobitnou vďakou. (Letz) — Návštevníci ... dobre vedeli, čím sú mu povinní. (Letz)

Aj v týchto prípadoch sa inštrumentálový predmet môže striedať s infinitívnym (vlastne je náhradou infinitívu), napr. *poverený zastupovaním — poverený zastupovať.*

Zriedkavo sa takýto predmet používa pri adjektívach *dlžen/dlžný, vinný.*

...pán pytač nech nám mýto zaplatí, čím dlžen zostal ešte spredo dvier. (Hviezdoslav) — Vládneš mojím srdcom, vládne tvojím iná, keď sa ti čo stane, nebudem tým vinná. (Nár. spievanky)

V tretej skupine sú slovesá s významom „zaoberať sa", ktoré nemôžu mať dvojitú väzbu, lebo pozíciu priameho (akuzatívneho) predmetu v nich obsádza zvratné *sa*. To však už nie je normálnym zvratným zámenom, lebo sa nedá nahradiť plným tvarom *seba*. Práve toto obmedzenie dokazuje, že inštrumentál pri zvratných slovesách, ako sú: *zaoberať sa, oberať sa* (arch.), *zapodievať sa, zabývať sa* (arch), *zanášať sa* (hovor.) *dačím...*, nie je príslovkovým určením prostriedku a nástroja, ale predmetom (porov. nesprávne spojenia *zaoberať seba dačím, zaoberať dakoho dačím)*.

Ale teda už i vo sne sa číslicami zaoberá. (Šoltésová) — My sme sa prví zapodievali vedami prírodnými a zemepisom. (Figuli) — Kto sa prácou oberá, o noviny málo dbá. (príslovie) — No on nerád sa zabýval takými otázkami. (Kukučín) — Jeho čulý duch sa už zanáša výpočtami. (Kukučín)

Aj pri ďalšej skupine slovies s významom „nabrať sa" zapríčinilo inštrumentálový predmet zvratné *sa*. To že je tu zvratné *sa* súčasťou významu slovesa, dokazujú rovnoznačné nezvratné slovesá, napr. *nabrať sa dačím = nasiaknuť, napáchnuť...* Patria sem ešte slovesá: *naliať sa/nalievať sa, napustiť sa, nasať, navrieť/navierať, nakaziť sa, natiahnuť, napiť sa, nažiť...* Kde nie je možné striedanie genitívneho predmetu s inštrumentálovým, tam už zvratné *sa* je samostatným objektom a inštrumentál príslovkovým určením prostriedku, látky, napr. *nakaziť sa niečím, infikovať sa niečím.*

A som rád, že moje údy naliali sa silou... (Figuli) — Ale chlapec nabral sa kdesi inými náukami, o učiteľstve nechce ani počuť. (Kukučín) — Nepodarilo sa mu ešte vytrúsiť hanblivosť dozrievajúceho chlapca, hoci už... bol napáchnutý chlapinou ako stará baranina sudom. (Švantner) — Lúky sa napustili voňavkami. (Jesenský) — Keď Janko prehltol prvý úlomček chleba, nasatý teplou polievkou, na pitvore dvere nečakane a odrazu vrzli. (Plávka) — Hmliská oťaželi a smrdeli ako perina, keď nasiakne potom. (Švantner) — Čím hrniec navrie, tým páchne. (Kalinčiak) — Je hlboko dojatý, srdce mu naviera vďakou a oddanosťou. (Kukučín)

Inštrumentálový predmet pri väčšine týchto slovies konkuruje s genitívnym, porov. *napiť sa dačoho — napiť sa dačím, nasiaknuť dačoho — dačím, natiahnuť dačoho — dačím.*

Príslovkový odtienok prostriedku a látky v týchto inštrumentálových väzbách síce trochu cítiť, ale prevažuje nad ním predmetová funkcia. Príslovkový odtienok prostriedku a látky prevláda, keď na mieste

zvratného *sa* môže stáť plnovýznamové sloveso, napr. *(na)plniť dačo dačím.* Na rozdiel od slovesa *(na)plniť* pri adjektíve *plný dačím* konkuruje s objektom príslovkový význam zreteľa. Vzhľadom na to, že aj tu je inštrumentál synonymný s genitívnym objektom, možno ho pokladať za objektový, porov.: *Až keď už plný bol košík jahôd a plné bolo srdce šuhajovo krásou dievčaťa, sadli si obidvaja ku pokojne sa pasúcemu stádu pod tôňu konáristého buka.* (Dobšinský)

Protiklad väzieb *plný dačoho — plný dačím* sa opiera o nárečové podložie, sú to zemepisné varianty, pričom väzba *plný dačím* (príp. *plný s dačím)* je na oveľa väčšej oblasti. O nárečový základ sa opiera i protiklad väzieb adjektíva *sýty dačoho — sýty dačím.*

Sýta som už tým chlebíkom. (Tajovský) — Sirôtka viacej bitá, ako chlebom sýta. (príslovie)

Zvratné *sa* bolo príčinou inštrumentálového predmetu aj pri zvratných slovesách z okruhu *chváliť sa — tajiť sa dačím.* Sú to zväčša intenzitné reflexívne slovesá, napr. *blýskať sa, honosiť sa, chvastať sa, kokošiť sa, (po)pýšiť sa, pochváliť sa, ukazovať sa, vystatovať sa...* Okrem slovies *chváliť (sa), tajiť (sa)* všetky sú reflexíva tantum.

Dobre mu padne, že sa môže pred ňou blýskať svojím junáckym zdravím. (Kukučín) — Želka bola tou perlou, ktorou sa i otec, i mať honosili. (Jesenský) — Iba mlieť jazykom vieš, chvastať sa frajerkami. (Skalka) — Nepýši sa síce nimi ako ostatné ženy, ale má ich rada. (Švantner) — Vari metálom sa ideš pochváliť... (Hečko) — Tomáš sa netajil svojimi úspechmi. (Letz) — Nikdy sa nezabudol vystatovať skoro socialistickými názormi. (Mináč)

Takýto obsahový predmet stojí aj pri slovách *vyhrážať sa, hroziť,* kde nahrádza predmetovú vetu alebo predmetový neurčitok, porov. tu významový rozdiel medzi nástrojovým a predmetovým inštrumentálom *hroziť prstom — hroziť vzburou.* V druhom použití sloveso *hroziť* má posunutý význam zaradený do synonymického radu slovies *hovoriť, oznamovať, naznačovať.*

Lindner zajódluje, že mi Eustachova trubička hrozí puknutím. (Hrušovský) — Od toho pokuta, ktorou sa vyhrážajú. (Hečko)

Napokon sa inštrumentálový väzbový model základného slovesa *dať/dávať* dostal aj k slovesám s významom „vydávať, produkovať". Patria sem iba jednotlivé slovesá *dýchať, sálať.* Majú výsledkový predmet. Práve na odlíšenie výsledkového predmetu od zásahového vznikla inštrumentálová väzba pri slovese *dýchať,* porov. *dýchať vôňu* (= do seba, vdychovať) — *dýchať vôňou* (= zo seba, vydychovať). Pri slovese *sálať,* kde je smer deja jasný, vznikla inštrumentálová väzba

asi na zvýraznenie objektovej funkcie substantíva *teplo,* ktoré je jeho najčastejším objektom, porov. *sála teplo* (aj akuzatív — objekt, aj nominatív) — *sálať teplom.*

Sloveso *dýchať/dýchnuť* s inštrumentálovou väzbou má aj prenesené významy.

Nikdy si pravdou nedýchol, ani teraz nehovoríš pravdu. (Kukučín) — Pýcha nikdy dobrým koncom nedýcha. (príslovie)

Pri iných slovesách nad predmetovým odtienkom výsledku obyčajne prevažujú príslovkové odtienky spôsobu, miery a príčiny, napr. *hrať všelijakými farbami* (= všelijako, spôsob), *kvitne drobučkými belasými kvietkami* (= ako, spôsob), *potiť sa krvou* (ako, spôsob i miera), *sršať zlosťou* (= od zlosti, príčina).

Dôkaz o predmetovej platnosti uvedených inštrumentálov — okrem ich synonymity s genitívnymi predmetmi, s infinitívnymi predmetmi, s predmetovou vetou — poskytuje ich postupný prechod k predložkovým väzbám s predložkou *s.* Príslovkový význam nástroja, prostriedku, látky v inštrumentáli predložku vylučuje. Predmetový význam sa natoľko vzdialil od tejto základnej sémantiky inštrumentálu, že predložku *s* pripúšťa pri viacerých spomínaných slovesách:

z okruhu *dať* napr. pri slovesách *deliť (sa), podeliť (sa): Delíte sa o dušu so ziskom za kventíny a vraj zadlžený?* (M. Krno). — *Dobrí priatelia sa s jednou jahodou podelia.* (príslovie)

z okruhu *zaoberať sa* je možná väzba s predložkou *s* takmer pri všetkých slovesách, napr. *Len škoda, že sa s tým podrobnejšie nezaoberali.* (P. Sever) — *Hviezdoslavovské jubileum znovu núti slovenskú literatúru pozornejšie sa zapodievať s dielom najväčšieho, dosiaľ neprevýšeného majstra slovenskej poézie.* (Mihálik)

z okruhu *chváliť sa — tajiť sa* majú väzbu s predložkou *s* všetky slovesá, napr. *Predkovia boli niečo, môžeme sa s nimi honosiť.* (A. Mráz) — *Nevystatujte sa so svojím feniklom!* (Jilemnický) — *Napokon — Opitzovci so svojimi zámermi sa ani netajili.* (Urban)

Pri slovesách z okruhov *(po)deliť (sa), zaoberať sa s dačím* istí autori váhajú siahnuť za predložkovou väzbou a niektorí autori ju aj odmietajú, no vývinom sa táto väzba posilňuje. Pri intenzitných slovesách z okruhu *chváliť sa — tajiť sa* predložková väzba podporuje ich expresívnosť, preto sa používa bez zábran. Nastúpila aj k slovesám, ktoré sa nikdy neviazali s holým inštrumentálom, napr. *čušať s dačím, ukazovať sa s dačím.*

Pedagogická fakulta,
Lomonosovova 1, Nitra

LITERATÚRA

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 240—245.

ORAVEC, J.: Väzba slovies v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 176—179 a 240—243.

ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 2. vydanie. Bratislava, Obzor 1965, s. 282, 288, 290.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943, s. 45.

Cudzie podstatné mená s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou z hľadiska skloňovania

LADISLAV DVONČ

1.1. Pri niektorých podstatných menách cudzieho pôvodu, ktoré sa používajú v spisovnej slovenčine, je rozdiel medzi ich písanou (grafickou, optickou) a zvukovou (fónickou, výslovnostnou) podobou čiže rozdiel medzi ich pravopisom a výslovnosťou (ide o rozdiel z hľadiska slovenského grafického systému). Keby sme sa mali vyjadriť populárnejšie, mohli by sme povedať, že sú to slová, ktoré sa „inak píšu a inak vyslovujú". Napr. podstatné meno *herz* sa píše s písmenom *z*, nevyslovuje sa však so spoluhláskou *z*, ale so spoluhláskou *c* (pís. *herz* — vysl. *herc*), názov *Bologna* sa píše s *gn*, ale sa vyslovuje s *ň* (pís. *Bologna* — vysl. *boloňa*), meno *Nagy* sa píše s *gy*, ale vyslovuje sa s *ď* (pís. *Nagy* — vysl. *naď*) atď.

1.2. Skloňovanie cudzích podstatných mien s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou sa bežne preberá v našich gramatických príručkách v rámci jednotlivých gramatických vzorov alebo aj osobitne v kapitole o skloňovaní cudzích slov. V doterajšej gramatickej literatúre sa o skloňovaní takýchto slov najjednoznačnejšie vyslovili J. Orlovský a L. Arany vo svojej gramatickej príručke spisovnej slovenčiny (1964). Podľa autorov pri zaradení cudzích podstatných mien do niektorého skloňovacieho vzoru nerozhoduje grafika slova, ale jeho výslovnosť, čo ukazujú na slovách *Bologna, essay* (slovo *essay* písané podľa vtedajšieho pravopisu s dvoma *ss* a s *y*), vyslovovaných ako *boloňa* a *esey* (omylom uvedené s *y*, správne *esej*). Konkrétny materiál ukazuje, že takáto formulácia nie je správna, lebo popri slovách, ktoré sa zaraďujú do niektorého z gramatických vzorov na základe výslovnosti, sú aj podstatné mená, ktoré sa skloňujú na základe písanej podoby. V tomto príspevku podáme prehľad podstatných mien,

v ktorých je rozdiel medzi písanou a zvukovou podobou, a uvedieme, či sa tieto slová skloňujú podľa písanej alebo zvukovej podoby.

2.1. Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou je pri niektorých francúzskych a anglických priezviskách zakončených v písme na spoluhlásku. Napr. priezvisko *Bourget* sa vyslovuje ako *burže*, priezvisko *Rabelais* ako *rabelé*, meno *Dumas* ako *düma*, *Maurois* ako *mórua* a pod. Keby sme pri skloňovaní takýchto a podobných mien vychádzali z ich výslovnosti, nie z grafickej podoby, priezviská *Bourget* a *Rabelais* by patrili do vzoru *kuli* (ako *Lilge*, *Hervé* a pod.), priezviská *Dumas* a *Maurois* do vzoru *hrdina*. V skutočnosti sa tieto mená skloňujú podľa vzoru *chlap*. Francúzske priezviská zakončené na spoluhlásku, či sa koncová spoluhláska vyslovuje alebo nie, majú, ako sa to uvádza v Pravidlách slovenského pravopisu, pravidelné prípony podľa vzoru *chlap*, napr. *Thorez — Thoreza, Duclos — Duclosa, Maurois — Mauroisa, Rabelais — Rabelaisa, Dumas — Dumasa, Bourget — Bourgeta, Bossuet — Bossueta, Denis — Denisa, d'Artagnan — d'Artagnana*. Mená *Duclos, Maurois, Rabelais, Dumas, Bourget, Bossuet, Denis*, v ktorých sa koncová spoluhláska nevyslovuje, sa skloňujú rovnako ako mená *Thorez, d'Artagnan* a ďalšie (napr. *Chirac, Foch, Moch* atď.), v ktorých sa koncová spoluhláska vyslovuje. Takýto stav vo výslovnosti je v nominatíve singuláru, v ostatných pádoch sa koncová spoluhláska vyslovuje aj pri menách *Duclos, Maurois, Rabelais, Dumas, Bourget, Bossuet, Denis* atď. (napr. *Duclosa* ako *düklosa*, *Mauroisa* ako *móruasa*, *Rabelaisa* ako *rabelésa*, *Dumasa* ako *dümasa*, *Bourgeta* ako *buržeta*, *Bossueta* ako *bossüeta*, *Denisa* ako *denisa* a pod.). S rovnakým stavom sa stretávame aj pri niektorých anglických menách, napr. v priezvisku *Churchill* sa koncová spoluhláska vyslovuje, ale pri priezvisku *Raleigh* sa nevyslovuje, vysloví sa iba v genitíve singuláru a v ostatných pádoch (*Raleigh* — vysl. *rali*, *Raleigha* — vysl. *raliga*). To znamená, že pri skloňovaní spomínaných francúzskych a anglických mien sa nevychádza z výslovnosti, ale z ich grafickej podoby.

Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou je aj pri anglických a francúzskych menách zakončených na *-e*. Koncové *-e* sa v takýchto menách nevyslovuje. Anglické a francúzske mená zakončené na nemé *-e* (ktoré sa nevyslovuje) strácajú pri skloňovaní toto *-e* aj v písme, napr. *Shakespeare — Shakespeara, Hume — Huma, Lafargue — Lafargua*. Iba vo francúzskych a anglických menách zakončených na *-ce* (vysl. *-s*), *-ge* (vysl. *-ž* vo fr., *-dž* v angl.) a *-che* (vysl. *-š*) ostáva toto *-e* v písme vo všetkých pádoch, aby sa signalizovala výslovnosť týchto mien so *s, ž, dž, š*, napr. *Laplace — Laplacea, Le Sage — Le Sagea, Malebranche — Malebranchea* atď. Pri skloňovaní týchto mien, ako ukazujú už spomenuté tvary, sa vychádza z výslovnosti, nie z pravopisu. Tieto mená z hľadiska skloňovania v spisovnej slovenčine

predstavujú teda iný prípad, ako sú mená *Bourget, Bossuet, Dumas, Maurois* atď. Z výslovnosti sa vychádza aj pri skloňovaní nepočetných všeobecných mien na nemé *-e,* napr. *sansculote — sansculota* (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 126).

Osobitný prípad predstavuje skloňovanie priezviska *Verne.* Meno *Verne* v spojení s rodným menom *Jules* sa vyslovuje bez koncového *-e* a skloňuje sa podľa vzoru *chlap:* gen. sg. *Verna,* dat. sg. *Vernovi* atď. Meno *Verne* sa však často používa v spojení s domácou podobou rodného mena, t. j. s rodným menom *Július.* Je to podobný prípad, ako je používanie rodného mena *Karol* pri priezvisku *Marx* (v nemčine je *Karl*). S takýmto dôslednejším poslovenčením, zdomácnením sa stretávame pri menách známejších osobností, k nim patrí aj meno *Verne.* Používanie priezviska *Verne* v spojení s domácim rodným menom *Július* vedie k jeho výslovnosti s koncovým *-e* a ku skloňovaniu podľa vzoru *kuli* (Dvonč, 1977, s. 301).

Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou je aj pri francúzskych priezviskách a rodných menách na *-es,* napr. *Descartes* — vysl. *dekart, Charles* — vysl. *šarl, Courrèges* — vysl. *kuréž.* Tento rozdiel nemá vplyv na skloňovanie, lebo v obidvoch prípadoch sa meno končí na spoluhlásku, a tak sa takéto mená skloňujú podľa vzoru *chlap,* pričom koncové *-es* sa píše alebo nepíše v ostatných pádoch podobne ako pri francúzskych menách na nemé *-e* (Dvonč, 1976, s. 146).

Priezviská zakončené na *-ai, -ay* majú v spisovnej slovenčine jednak pádové prípony podľa vzoru *chlap,* jednak zámenné prípony podľa vzoru *kuli,* napr. *Pulai — Pulaia/Pulaiho, Matulay — Matulaya/Matulayho.* Pri skloňovaní podľa vzoru *chlap* sa vychádza z výslovnosti s koncovým *j (Pulai* — vysl. *pulaj, Matulay* — vysl. *matulaj*), pri skloňovaní podľa vzoru *kuli* z výslovnosti s koncovým *-i* v zhode s pravopisom (*y* sa berie rovnako ako *i*). V obidvoch prípadoch sa pri skloňovaní vychádza síce z výslovnosti, ale raz je takáto výslovnosť v zhode s pravopisom, inokedy je rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou, čo má dôsledok v skloňovaní podľa odlišných gramatických vzorov.

Rozdielne z hľadiska pravopisu a výslovnosti sú aj maďarské mená, ako *Nagy* (vysl. *nadj*), *Arany* (vysl. *araň*), *Királ y (kiráj),* v ktorých sa mäkkosť spoluhlások vyznačuje spojením dvoch písmen, z ktorých jedno je *y (gy, ny, ly).* Tieto mená sa skloňujú podľa vzoru *chlap,* čiže na základe výslovnosti (Morfológia slovenského jazyka, s. 126).

Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou je aj pri rumunských menách na *-i,* napr. *Ivanovici* sa vyslovuje ako *Ivanovič, Petrovici* ako *petrovič* (spojenie písmena *i* s predchádzajúcou spoluhláskou tu označuje mäkkú spoluhlásku). Tieto mená sa podľa platných normatívnych príručiek skloňujú podľa vzoru *chlap,* čiže sa skloňujú na základe výslovnosti (Morfológia slovenského jazyka, ibid.): gen. sg. *Ivanovicia,*

Petrovicia, dat. sg. *Ivanoviciovi, Petroviciovi*. Aby sa vyjadrila správna výslovnosť takýchto tvarov, navrhuje sa niekedy písať nepriame pády podľa výslovnosti, napr. *Ivanovici — Ivanoviča, Petrovici — Petroviča* (Ružička, 1968, s. 60), čiže písať takéto tvary rovnako ako pádové formy domácich priezvisk na *-ič* (*Petrovič — Petroviča, Lukačovič — Lukačoviča* atď.).

2.2. S rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou sa stretáme aj pri niektorých cudzích podstatných menách francúzskeho alebo anglického pôvodu, ktoré podľa skloňovania patria do vzoru *dub*. Napr. podstatné meno *foyer* s tvarmi *foyeru, -i, -y* atď. sa vyslovuje *foajé, foajéru, foajéri* atď. (pozri Slovník slovenského jazyka), podstat. meno *interview* je nesklonné alebo má tvary *interviewu, interviewom* atď. s výslovnosťou *intervjú, intervjúvu, intervjúvom* atď. (ibid.). Ich skloňovanie podľa vzoru *dub* je možné iba tak, že sa vychádza z pravopisnej podoby, inak by sa tieto slová mohli používať iba ako nesklonné podstatné mená.

Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou je aj pri podst. menách *Cognac* (vysl. *koňak*), *Mont Blanc* (vysl. *mont blank*). Skloňujú sa podľa vzoru *dub*, čiže rozhoduje tu výslovnosť (keby bol rozhodujúci pravopis, patrili by do vzoru *stroj*). Napr. *Cognac* — lok. sg. *v Cognacu, Mont Blanc — na Mont Blancu* a pod.

Medzi podst. mená s rozdielnym pravopisom a výslovnosťou patria aj cudzie všeobecné a vlastné neživotné podstatné mená mužského rodu francúzskeho alebo anglického pôvodu zakončené na nemé *-e*, napr. *safe* (vysl. *sejf*), *Greenville* (vysl. *grénvil*). Podľa svojho zakončenia vo výslovnosti patria do vzoru *dub*. Rozhodujúca je tu teda výslovnosť, nie pravopis.

2.3. Viaceré podstatné mená s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou sa na základe výslovnosti zaraďujú do vzoru *stroj*, napr. slová *herz* (vysl. *herc*), *Koblenz* (vysl. *koblenc*), *Bregenz* (vysl. *bregenc*), *Graz* (vysl. *grác*), *Le Havre* (vysl. *löávr*), *Cambridge* (vysl. *kembridž*), *Grenoble* (vysl. *grenóbl*). V lokáli singuláru majú pravidelnú pádovú príponu *-i: o herzi, v Koblenzi, Bregenzi, Grazi, Le Havri, Gambridgei* (*-e* sa tu píše, aby sa vyslovila spoluhláska *dž*), *Grenobli* (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 97, 126).

2.4. S viacerými prípadmi rozdielov medzi pravopisom a výslovnosťou sa stretávame pri podstatných menách ženského rodu na *-a*. Cudzie podstatné mená na *-ca*, ktoré sa vyslovujú so spoluhláskou *k*, patria podľa výslovnosti do vzoru *žena*, napr. *Arica* (vysl. *arika*). Do vzoru *žena* patria aj talianske názvy na *-za*, ktoré sa vyslovujú so spoluhláskou *c*, napr. *Vicenza* (vysl. *vičenca*), na čo ukazujú tvary genitívu singuláru s príponou *y-*, uvádzané v Slovníku slovenského jazyka (napr. *Piacenza — Piacenzy*). Do vzoru *žena* sa zaradili na zá-

klade pravopisu, ukazuje sa však, že v spisovnej slovenčine sa tieto slová začínajú vyslovovať so spoluhláskou *z*, nie s *c*, takže sa výslovnosť prispôsobuje pravopisu. V takomto prípade sa pri skloňovaní síce tiež vychádza z výslovnosti názvov na *-za*, ale zo zmenenej výslovnosti, ktorá sa prispôsobila pravopisu. To napokon znamená, že tu potom v spisovnej slovenčine nejde už o podstatné mená s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou. Španielske mená zakončené na *-ja*, ktoré sa vyslovujú ako *-cha*, sa skloňujú na základe výslovnosti podľa vzoru *žena*, napr. *Maja — Maju*, nie *Maja — Maje*. Do vzoru *žena* sa na základe pravopisu zaraďujú portugalské slová na *-cha*, napr. *Pichincha — Pichinchy* (vysl. so spoluhláskou *š*). Ako vidieť, niektoré z cudzích podstatných mien s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou sa zaraďujú do vzoru *žena* na základe výslovnosti, iné na základe pravopisu, skôr sa tu však ako určujúci moment uplatňuje výslovnosť.

2.5. Iné podstatné mená ženského rodu na *-a* s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou patria svojím skloňovaním do vzoru *ulica*. Jednoznačne do vzoru *ulica* patria talianske podstatné mená zakončené na *-gna*, napr. *Bologna* (vysl. *boloňa*) — gen. sg. *Bologne, Romagna* (vysl. *romaňa*) — gen. sg. *Romagne* a pod. Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou je aj pri portugalských slovách zakončených na *-nha*, ktoré sa vyslovujú so spoluhláskou *ň*, napr. *Minha* (vysl. *miňa*). Zaraďujú sa na základe výslovnosti do vzoru *ulica*, no niekedy sa tu môže uplatňovať aj skloňovanie podľa vzoru *žena* na základe pravopisnej podoby (gen. sg. *Minhe* alebo *Minhy*). Podľa vzoru *ulica* sa vždy skloňujú maďarské slová na *-nya* (vysl. *-ňa*), napr. *Tatabánya* — gen. sg. *Tatabányе* (o problematike skloňovania a písania cudzích podstatných mien na *-a* s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou pozri bližšie Dvonč, 1975, s. 163—73; Kočiš, 1975, s. 291—297; Dvonč, 1977, s. 102—108).

2.6. Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou je aj pri názve ženského rodu *Champagne*, ktorý sa vyslovuje so spoluhláskou *ň (šampaň)*. Názov sa skloňuje na základe výslovnosti podľa vzoru *dlaň*.

3. Celkove sa ukazuje, že v spisovnej slovenčine pri podstatných menách s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou (grafickou a zvukovou podobou slova) sa skloňovanie vo väčšine prípadov opiera o výslovnosť takýchto slov, ale v niektorých prípadoch sa vychádza z pravopisu (napr. *Bourget* podľa vzoru *chlap*, nie podľa vzoru *kuli*, *Maurois, Dumas* atď. podľa vzoru *chlap*, nie podľa vzoru *hrdina*). Rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou býva však trvalým zdrojom ťažkostí pri skloňovaní takýchto podstatných mien, a tak neprekvapuje tendencia odstrániť, pokiaľ sa to dá, rozdiel medzi týmito dvoma stránkami každého slova. Rozdiel sa zvyčajne odstraňuje prispôsobe-

ním sa pravopisu existujúcej výslovnosti. Napr. popri pôvodnej, oficiálnej podobe *Salamanca* vznikla v spisovnej slovenčine zdomácnená forma *Salamanka*. Inokedy sa zas výslovnosť prispôsobuje pravopisu, čo sme ukázali na niektorých iných podstatných menách.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

DVONČ, L.: Zo skloňovania francúzskych mien na -es a anglických a francúzskych mien na -e. Slovenská reč, *32,* 1967, s. 146—153.

DVONČ, L.: O skloňovaní a pravopise niektorých cudzích podstatných mien v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *40,* 1975, s. 163—173.

DVONČ, L.: Skloňovanie cudzích rodných mien a priezvisk na -e. Kultúra slova, *11,* 1977, s. 298—301.

DVONČ, L.: Ešte o skloňovaní a pravopise niektorých cudzích podstatných mien. Slovenská reč, *43,* 1978, s. 102—108.

KOČIŠ, F.: Poznámky k pravopisu a skloňovaniu názvov typu Tosca, Piacenza a Sevilla v slovenčine. Slovenská reč, *40,* 1975, s. 291—297.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORLOVSKÝ, J. — ARANY, L.: Gramatika jazyka slovenského. 1. vyd. Bratislava, Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. J. Orlovského 1946.

RUŽIČKA, J.: Petrovici — Petroviča. Kultúra slova, *2,* 1968, s. 60—61.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

ROZLIČNOSTI

Anarchizmus a anachronizmus

I keď tieto dva termíny sú zo zvukovej stránky veľmi blízke, treba dávať pozor, aby sme ich vzájomne nezamieňali, lebo svojím významom sú veľmi vzdialené.

Najlepšie sa nám to ozrejmí, ak poukážeme na ich pôvod.

Obidva termíny sú gréckeho pôvodu. Základ termínu *anarchizmus* tvorí grécke slovo *archē* s významom „začiatok". Grécke slovo *archō* znamená „začínať, ísť vpredu, viesť, byť príčinou, vládnuť, spravovať" (pozri Dvoreckij, I. Ch.: Drevnegrečesko-russkij slovar'. I. Moskva 1958, s. 244).

Činné príčastie prítomné v muž. rode je od tohto slovesa *archōn*

(gen. *archontos*) s významom „idúci vpredu, kráčajúci na čele". Základom pomenovania v slovenčine (ale napr. aj v ruštine) v týchto prípadoch býva kmeň príčastia, ktorý dostaneme od jeho genitívu vynechaním pádovej prípony: *archont-os.* Preto slovenská (i ruská) podoba názvu pre voleného vysokého úradníka štátnej správy v starovekých Aténach je *archont* (porov. aj názvy latinského pôvodu: *regent* z *regens, -entis* — vládnúci, riadiaci s významom „dočasný monarchistický vládca"; *prezident* z lat. *praesidens, -entis* s pôvodným významom „sediaci vpredu, v čele" a pod.).

Druhá časť zložených slov *monarchia* (despotická forma vlády; štát, na čele ktorého stojí samovládca, monarcha) a *oligarchia* (politická a hospodárska vláda neveľkej hŕstky aristokratov alebo boháčov) tiež súvisí so slovom *archē.*

Veda skúmajúca spôsob života a kultúru najstarších národov na základe vykopávok sa nazýva *archeológia.* Je to zložené slovo. Jeho prvá časť súvisí s prídavným menom *archaios* utvoreným od základu *archē. Archaios* označuje to, čo sa vzťahuje na začiatok, čo bolo na samom začiatku, preto má aj význam „starý, starodávny". Zjednodušene by sa mohlo povedať, že predmetom archeológie je teda skúmanie toho, čo bolo na začiatku ľudských dejín. V klasickej gréčtine *archaiologia* znamenala „rozprávanie o starých dobách". Stretávame sa s ňou napr. u Diodora, Platóna a Plutarcha. Grécke *-ai-* sa podľa Reuchlinovho čítania gréčtiny vyslovuje ako *-e-*, preto latinizovaná podoba gréckeho *archaiologia* je *archaeologia,* nemecká *Archäologie* a slovenská *archeológia.*

Od *archē* je utvorené prídavné meno *archaikos,* čomu v slovenčine zodpovedá *archaický* alebo *archaistický* vo význame „zachovávajúci starodávnu podobu, starodávny, starobylý, starožitný".

Súvisí s ním ďalej sloveso *archaizovať,* čo znamená „dodávať niečomu ráz starodávnosti, používať archaické výrazové prostriedky", a podstatné meno *archaizmus* „archaický výraz, tvar, zvrat, zvrat v reči a pod."

Často počujeme hovoriť aj o anarchii. Prvá zložka tohto slova *an-* (pred spoluhláskami *a-*) je tzv. zbavovacia predpona (alfa privativum), ktorou sa označuje nedostatok, chýbanie niečoho, napr. *apolitický, asymetria, analfabet* a pod.

Anarchia znamená teda chýbanie usmerňujúceho, riadiaceho, vedúceho prvku, činiteľa. V spoločnosti a v štáte je to stav, pri ktorom prestáva vláda zákona, autority a poriadku, keď sa organizácia rozkladá a vedúce sily chabnú.

V politike taký pseudorevolučný smer, ktorý popiera nevyhnutnosť akejkoľvek štátnej moci a organizovaného politického boja robotníkov, sa nazýva *anarchizmus.* Stúpenec tohto smeru je *anarchista.*

Pri tejto príležitosti je vhodné povedať niečo o gréckom slove *archē* aj v inej spojitosti. Znamená totiž nielen „začiatok", ale aj „zásadu, t. j. ideu, myšlienku, ktorá akoby stála na začiatku všetkých našich myšlienok, z ktorej by ostatné myšlienky akoby vychádzali, ktorá ich usmerňuje, dáva im určitú pečať a pod." Ruština napr. kalkovala toto slovo aj ako filozofický termín v podobe *načalo*. Ruské výrazy *na načalach ravenstva, na dobrovoľnych načalach* majú slovenské ekvivalenty *na zásadách rovnosti, na zásadách dobrovoľnosti.*

Z dejín filozofie vieme, že grécki filozofi chceli dať odpoveď na otázku, z čoho vznikol vesmír (kozmos), čiže z akej prahmoty. Túto prahmotu označovali tiež slovom *archē*. Napr. grécky filozof Tales Milétsky (asi 654—546 pred n. l.) tvrdil, že svet povstal z vody. Voda je teda podľa neho prahmotou (gr. *archē*) všetkého.

Nakoniec treba ešte niekoľko slov povedať o pôvode termínu *anachronizmus*. Je odvodený od gréckeho slovesa *anachronidzō*. V grécko-maďarskom slovníku Soltésza a Szinyeiho sa význam tohto slovesa udáva ako „klásť do nesprávneho času" (Sárospatak 1875, s. 53). Hneď pod ním je uvedené slovo *anachronismos* s významom „zámena času, pomýlenie si obdobia". Základ uvedeného slovesa tvorí substantívum *chronos — čas* (porov. *chronický, synchrónny, kronika* a pod.). Predpona *ana-* označuje smer: hore, nahore. Grécke *anachronidzō* znamená teda „prenášam do iného času, do iného obdobia".

Anachronizmus je teda „prenášanie udalostí, myšlienok a pod. do doby, do ktorej časovo nepatria; neznalosť v časovom určení, v čase, v dobe". Ďalej sa používa aj v prenesenom význame „zastaraná vec, zastaraný jav, názor; prežitok" (pozri M. Ivanová-Šalingová: Malý slovník cudzích slov. I. vyd. Bratislava, SPN 1972, s. 37).

Š. Horváth

Kategorizácia javov v odbornom vyjadrovaní

Výkladový postup uplatňovaný v prejavoch odborného štýlu si veľmi často vyžaduje kategorizovať rozoberané javy. Kategórie javov sa v odborných textoch spravidla i graficky (priestorovo) oddeľujú, a to zvyčajne viacvrstvovo: *Aa, Ab, Ac, Ba, Bb* atď. Napríklad kategóriu štátnej správy tvoria odvetvia (rezorty), tie sa ďalej členia na odbory a tie zasa na oddelenia. Poznáme teda *rezort zdravotníctva, rezort školstva* a iné rezorty. Neistota pri vyjadrovaní tejto kategórie (použiť, či nepoužiť slovo *rezort?*) sa prejavuje len vtedy, ak ide o kategorizáciu nesamostatného odvetvia štátnej správy, ak ide napr. o miestne hospodárstvo, ktoré je subkategóriou rezortu vnútornej správy (podlieha totiž pod Ministerstvo vnútra SSR). Nemáme odvahu

nazvať miestne hospodárstvo odvetvím (rezortom), hoci ho riadia odvetvové odbory národných výborov. Na označenie tejto subkategórie sa zvyčajne používa substantívum *úsek: na úseku miestneho hospodárstva.* Lenže slovo *úsek* sa bežne používa i na označovanie kategórie: *na úseku školstva, stavebníctva* a pod. Čo možno namietať proti takejto kategorizácii?

V synonymickom rade *odvetvie, rezort, úsek, oblasť, sektor, sféra,* príp. aj *okruh* nie sú medzi jednotlivými slovami výrazné významové rozdiely. Hierarchický rebríček tu nejestvuje, a tak len úzus (používateľnosť) určuje ich významové smerovanie ku kategoriálnej nadradenosti alebo podradenosti. Nemožno teda namietať proti použitiu ktoréhokoľvek z nich na označenie kategórie, napr.: *v odvetví (v rezorte, na úseku, v oblasti, v sektore, vo sfére, v okruhu) zdravotníctva.*

O nevhodnej kategorizácii však hovoríme vtedy, ak sa použije rovnaké slovo na označenie kategórie i subkategórie. A takéto štylistické chyby sa vyskytujú dosť často. Napr. v istej správe sa slovo *úsek* upotrebilo v takýchto konštrukciách: *na úseku miestneho hospodárstva* (kategória), *na úseku technických služieb* (subkategória) i *na úseku ochrany zdravia a bezpečnosti pri práci* (druh agendy). Pri presnejšej kategorizácii by sa na označenie subkategórie muselo použiť iné slovo (napr. *v organizáciách technických služieb)* alebo by sa malo upustiť od vyjadrenia kategórie *(v technických službách).* Obdobne by sa mala významovo priezračnejšie formulovať i ďalšia konštrukcia: *v zaisťovaní ochrany zdravia a bezpečnosti pri práci* alebo *v ochrane zdravia a bezpečnosti pri práci.*

Kategorizácia javov výrazmi *rezort, úsek* a pod. býva aktuálna v náučných, resp. administratívnych textoch, no v hovorovej reči sa pociťuje ako príznaková, nadbytočná. Uvážene by sa teda mala používať najmä v publicistických a administratívnych textoch, keďže ich čítajú aj ľudia, ktorým nevyhovuje takéto nákladné vyjadrovanie. O suchopárnej odbornosti alebo strojenosti daktorých kategorizačných výrazov sa môžeme presvedčiť porovnaním takýchto vyjadrení s jednoduchými formuláciami: *vyprodukovali zisk v objeme (vo výške, v sume) 6 mil. Kčs — vyprodukovali 6 mil. Kčs zisku; čerpal dovolenku na zotavenie v rozsahu 10 pracovných dní — mal 10 dní dovolenky; jablká v cene 7 Kčs za kilogram — kilo jabĺk po 7 korún; žena vo veku 45 rokov — 45-ročná žena.*

V odbornom štýle kategorizácia javov zodpovedá požiadavke maximálnej presnosti vo vyjadrovaní. Ako sme sa presvedčili, v iných štýloch sa môže prejaviť aj záporne, pretože v nich prevláda požiadavka výrazovej jednoduchosti. Dobrý štylista to musí mať pri koncipovaní textov na pamäti. *F. Sabol*

SPRÁVY A POSUDKY

O jazyku Encyklopédie Slovenska

(Encyklopédia Slovenska. I. zväzok. A — D. Veda, Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1977. 617 s.)

Socialistická kultúrna revolúcia utvára optimálne podmienky na nebývalý rozvoj vedy, kultúry a umenia, umožňuje rast kultúrnej a vzdelanostnej úrovne národa. V socializme sa zvyšujú nároky na uvedomelú činnosť človeka, pri ktorej má nezastupiteľné miesto všestranná rozhľadenosť. Množstvo poznatkov a informácií z najrozličnejších oblastí, ktoré pomáhajú pochopiť politické, ekonomické i kultúrne súvislosti vývoja spoločnosti a umožňujú tak správne interpretovať jej súčasnosť, prinášajú a sprostredkúvajú encyklopedické diela.

V šesťzväzkovej *Encyklopédii Slovenska* (ďalej ES) sa zaznamenajú a slovníkovou formou sprístupnia poznatky z vedných odborov zahrňujúcich oblasť prírody, ľudu, hospodárstva, politiky, vedy, kultúry a umenia. Prvý zväzok ES obsahuje 3473 hesiel so začiatočnými písmenami A — D *(aba — džez)* a 2000 ilustrácií. Pri spracúvaní hesiel sa v Encyklopedickom ústave SAV využili poznatky z práce na iných veľkých projektoch (Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, Československá encyklopédia), no pri tvorbe koncepcie diela bolo treba zdôrazniť fakt, že ES má podať ucelený obraz o historickom vývine Slovenska a o jeho socialistickej prítomnosti. Nebolo teda možné uspokojiť sa len s jednoduchým zaregistrovaním faktografických informácií o udalostiach, akciách, reáliách či osobnostiach majúcich nejaký vzťah k Slovensku; autori hesiel ES mali na zreteli, že poznatky o vlastnom národe majú nielen informatívnu, ale aj výchovnú funkciu, a preto sa usilovali najmä marxisticky správne interpretovať celý súbor spracúvaných faktov, javov a procesov.

Encyklopédia Slovenska je základné vlastivedné dielo. O tom niet najmenších pochybností a táto skutočnosť sa zdôrazňuje vo všetkých správach či recenziách o I. zväzku ES. Nie je potrebné rozširovať rad epitet, ktorými je toto dielo vyzdobené, pretože autorom pri ich ďalšej konkrétnej práci nepomôžu. Potrebnejšie a užitočnejšie sú vari upozornenia na niektoré nepresnosti a nedôslednosti, ktoré možno nájsť v I. zväzku ES. Na tomto mieste si budeme všímať najmä jazykovú stránku hesiel a rešpektovanie požiadaviek jazykovej kultúry v textoch diela, no pripomenieme aj niektoré iné vyskytujúce sa neprimeranosti.

Vo vysvetlivkách pre používateľov ES sa uvádza, že heslá sú usporiadané v abecednom poradí; zostavovatelia diela sa navyše spravovali Pravidlami slovenského pravopisu. Z tohto aspektu prekvapuje, že sa nerešpektuje poradie písmen *a — á* (neberie sa do úvahy kvantita). Preto sa napr. nesprávne uvádza heslo *Bláha Aleš* pred heslom *Blaha Marián* (s. 205). *Čábelka Jaroslav* skôr ako *Čabelka Jozef* (s. 348). V lexikografickej praxi sú zriedkavé prípady, keď sa heslové slovo neuvádza v základnej forme, t. j. v 1. páde jedn. čísla. ES uvádza podľa nášho názoru neodôvodnene heslá *arcibiskupstvá,*

arcivojvodovia (s. 64), *bandériá* (112), *baróni* (152), ktoré všetky majú jednotné číslo. Navyše pri hesle *bandériá* sa v zátvorke uvádza nesprávny údaj (z lat. *koruhva*).

Ruské mená a názvy zostavovatelia ES transkribujú podľa platných zásad (pozri vysvetlivky, s. 11). Nevedno, prečo sa potom uvádza heslo *Bogatyrjov, Peter Grigorievič* (s. 214; inak meno *Bogatyriov* sa uvádza ako príklad v hlavných zásadách prepisu z azbuky do latinky v Pravidlách slov. pravopisu).

Treba uvážiť, či by pri niektorých heslách (najmä životopisných) nebol potrebný údaj o výslovnosti cudzích mien, napr. priezvisk *Aranyossy, Bacsmegyei, Batthyány, Batthyányi, Belgiojoso* a pod. V tejto súvislosti možno pripomenúť doteraz nedoriešené otázky prepisu mien historických osobností, lebo maďarská pravopisná podoba sa niekedy uvádza síce tradične, no neodôvodnene.

Vo veľkom slovníkovom diele je vždy veľmi náročné dosiahnuť takú úroveň, aby sa na rozličných miestach (a rôznymi autormi) spomenuté mená osobností či lokalít uvádzali v rovnakej podobe. Redaktori ES vykonali v tomto smere veľa práce, no napriek tomu ostali v texte rozdiely, na ktoré niekedy upozorňuje aj odkazový systém tohto náučného slovníka majúci isté medzery. Niekoľko príkladov: V hesle *Alžbeta* (43) sa spomína *liga Gorjanski(?)* — *Celjski*. Odkazové heslo *Celjski* (303) upozorňuje na podobu *Cillski*, ktorá sa zrejme pokladá za správnejšiu. V hesle *Cillski* (324) sa sumujú poznatky o tomto rode a pripomína sa ich spojenectvo s Garayovcami. V texte o M. Belovi (s. 168) sa spomína kartograf *S. Mikovíni; v hesle Banská Štiavnica* (181) sa uvádza podoba *Samuel Mikovínyi*. V hesle *bernolákovci* (184) sa uvádza odkaz *A. Alagovich*, samotné heslo (s. 25) má však podobu *Alagovič*. Problémy sú aj s názvom *Aksamitka* (kvapľová jaskyňa, s. 35); jaskyňa bola pomenovaná podľa veliteľa bratríkov *P. Axamita* (v hesle *Axamit* je zasa odkaz na Aksamitku), no ten by mal tiež byť vari P. Aksamitom.

Vo veľkých encyklopedických dielach treba citlivo a komplexne riešiť problém výberu hesiel. Zostavovatelia sa musia usilovať o primeranú vyváženosť a zastúpenosť hesiel zo všetkých oblastí vedy, techniky, politického i kultúrneho života, pričom však musia akceptovať istú hierarchizáciu pri určovaní spoločenskej dôležitosti hesiel. Redaktori zaradili do ES značné množstvo rozsiahlych výkladových hesiel (mnohé fakty zaznamenané v takýchto súhrnných statiach by si zaslúžili aspoň odkazové heslo) a viac ako primerane sú zastúpené aj životopisné a miestopisné heslá. Poznatky získané pri používaní I. zväzku ES nemožno zovšeobecňovať, lebo za krátky čas od jeho vyjdenia nebolo prakticky možné analyzovať celý materiál, no aj tak sa zdá, že jednotlivé lexikálne skupiny nemali napr. pri výbere životopisných hesiel rovnaké kritériá. Pri tejto príležitosti nie je potrebné citovať konkrétne príklady; stačí konštatovať, že preukazné formálne kritériá (napr. dosiahnuté akademické, vedecké a pedagogické hodnosti, udelené štátne vyznamenania, publikačná činnosť a pod.) sa napr. v lexikálnej skupine Hospodárstvo a Kultúra neuplatňovali pri výbere rovnako.

Jazykoveda je v ES zastúpená vcelku primerane. Okrem domácich jazykovedcov sú v diele zastúpení aj zahraniční slavisti či slovakisti (napr. C. Barborica, J. V. Bogdanov, O. M. Boďanskij, J. Baudouin de Courtenay, W.

Bobek, O. Broch; chýba vari len súčasný anglický slavista R. Auty). Prekvapuje však, že ES nespracúva heslo *dialektológia* (ba ani neuvádza možné odkazy na heslo *jazykoveda* či *slovenská dialektológia*), pretože výsledky tejto jazykovednej disciplíny nemožno v slovenských reláciách pokladať za zanedbateľné. V hesle *atlas* (s. 79) sa v texte spomínajú rozličné atlasy, no r. 1968 vydaný *Atlas slovenského jazyka I.* medzi nimi nie je. Spracované je však heslo *cigánske nárečia* (s. 322).

Nezvyčajné je zaradenie hesiel typu *z Aragónie* (s. 63), najmä ak sa v hesle hovorí o Konštancii Aragónskej (a nie *z Aragónie*), *Beleknegyni* (s. 170 — biela kňažná) i niektorých iných. Objavujú sa aj zbytočné lapsusy, nevdojak ovplyvňujúce postoj čitateľa k ostatným údajom, ktoré nepozná a nemôže ich s ničím konfrontovať. V slovníku sa napr. uvádza, že Matejovce patria dnes do Kežmarku (v hesle *Banovitz*, s. 120), hoci vždy boli pri Poprade. Na s. 181 sa v hesle *Beňovský* spomína *Madagaskarská demokratická republika*, hoci ide o Malgašskú republiku. Autor hesla *bájka* (s. 102) pokladá za posledných slovenských bájkárov I. Žiaka-Somolického a M. Rázusa. Konštatuje, že dnes žije bájka ako didaktický žáner literatúry pre deti a druh spoločensky angažovanej poézie. Ako reprezentantov tohto žánru uvádza D. Biedneho (?) a S. Michalkova, pričom z kontextu nijako nevychodí, že sú to sovietski spisovatelia. Dejateľom z 18. stor. (*Ondrej Bernolák*, s. 184) nemožno bez istej licencie pripísať akademický titul *PhDr.*

Ľahko sa dali odstrániť aj rozdiely v údajoch o počte obyvateľov miest. Banská Bystrica má raz (v hesle o meste) 55 832 obyv., inokedy (ako najväčšie mesto okresu) 45 736 obyv., Brezno 15 573 a 12 843 obyvateľov a pod. Sú to drobnosti, ale predsa narúšajú orientáciu používateľa ES a trocha sa zahrávajú s jeho dôverou.

Osobitným problémom je spracúvanie encyklopedických hesiel o príslušníkoch niektorých starých rodov. Autori ES majú nejednotnú prax. Väčšina hesiel je spracovaná tak, že jednotliví členovia rodu sa uvádzajú v jednom hesle v abecednom poradí podľa rodného mena. Také heslo sa chápe ako viacvýznamové a člení sa arabskými číslicami. Takýto postup, pri ktorom sa úplne zanedbáva chronológia, nepokladáme za správny. Zastiera sa pri ňom genealógia a ťažko sa dá sledovať rodokmeň, pretože synovia a vnuci sa často spracúvajú pred otcami či dedmi. Takto neprehľadne sa v ES napr. spracúvajú heslá *Andrássy, Apponyi, Balassa, Bánffy, Barkóczy, Berényi, Bornemissza, Cillskí* a pod. Nevedno, prečo sa uvádza odkazové heslo *Aba, Samuel → Samuel Aba*, keď sa vo výkladovom hesle o rode *Aba* (s. 19) hovorí aj o Samuelovi Abovi.

Názvy miest, dedín a osád Slovenska sa v ES uvádzajú v zásade v dnešnej úradnej podobe. Vo vysvetlivkách pre používateľa sa uvádza, že vo výnimočných prípadoch sa zaznamená aj starší názov (najmä ak je známy), pričom sa príslušným spôsobom upozorní na dnešný názov, resp. na súčasné administratívne začlenenie obce. Ako príklad sa uvádza *Čeklís (Bernolákovo)*. Heslo *Čeklís* však v slovníku vôbec nie je, v hesle *Bernolákovo* (hoci sa uvádza, že obec je listinne doložená r. 1209) sa *Čeklís* takisto ani nepripomína, a tak sa používateľ ES potrebný údaj dozvie len nepriamo z hesla *Anton Bernolák*, o ktorom sa uvádza, že v r. 1787—91 bol kaplánom v Čeklíse (dnes Bernolákovo).

Treba súhlasiť so zásadou, že sa do ES zaradia údaje len o tých menších obciach, ktoré sú z istého aspektu pozoruhodné; pri ostatných sa uvádza iba administratívne začlenenie a počet obyvateľov. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* umožňuje takýto spôsob spracúvania materiálu, no isté spresnenia sú potrebné aj v encyklopédii, pretože viaceré stručné heslá o menších obciach chýbajú. Tak napr. v sérii názvov s prívlastkom *dolný* v ES chýba *Dolná Streda, Dolná Štubňa, Dolné Breziny, Dolné Košariská, Dolné Hámre, Dolné Jaseno, Dolný Smokovec.*

Nejasná je redakčná poznámka o zozname obcí mimo územia ČSSR. Formuluje sa tam totiž téza, ktorá nemá logiku. Zoznam miest nie je úplný; nezaradili sa doň názvy hradov, zaniknutých usadlostí a obcí, ktoré sa v textoch ES síce môžu vyskytnúť, no redakcii sa ich nepodarilo identifikovať. Ťažko si však predstaviť, že autor hesla uvedie v texte irelevantný názov, ktorý by sám nevedel určiť. Ak to robí, je to zbytočné, lebo encyklopédia nie je pramennou edíciou. Takéto prípady môžu vzniknúť aj vtedy, keď sa autor hesla priveľmi inšpiruje cudzojazyčnou literatúrou. (P. Horváth v recenzii v Historickom časopise uvádza klasický príklad, keď sa podoba *Wetzschauban* interpretuje ako základný názov lokality, hoci je zrejmé, že maďarské *-ban* tu značí *v, vo.)* Podobne sa nepodarilo identifikovať názov majetku *Nempthi (s. 113*, heslo *Bánffy).*

I. zväzok ES má 120 autorských hárkov textu. Autormi hesiel sú poprední predstavitelia slovenskej vedy, kultúry a umenia; ich rukopisy starostlivo zredigovali zodpovední pracovníci Encyklopedického ústavu SAV. Vzorne korigované dielo na vysokej polygrafickej úrovni vytlačila kníhtlačiareň Svornosť. Evidentných tlačových chýb je v tomto náročnom texte málo *(rabil trigonometrické merania* m. *robil,* s. 188; *najnovišie* m. *najnovšie,* s. 157; *máj 1897* m. *1797* (s. 183, *Bernolák*). Ako tlačové chyby možno interpretovať aj chyby typu *K. Überal* miesto *K. Uberal* (s. 157, *basketbal), Štibor zo Štiboríc* m. *Stibor zo Stiboríc* (s. 164, *Beckov*), *pracovné brigády i Nár. smeny* m. *nár. smeny* (s. 262), *Bohúň, Peter Michal Slawomil* m. *Slavomil* (s. 216) a pod. Niektoré ďalšie chyby však už nie sú jednoznačne tlačové chyby, a preto ich uvádzame spolu s tými, ktoré nerešpektujú jazykovú normu v hláskoslovnej, tvaroslovnej či slovotvornej rovine.

V texte hesiel možno nájsť napr. takéto nedôslednosti: *Antal... dospel k monochrónnému prejavu* (s. 5) miesto *monochrónnemu; v rámci presídlovacej akcie* (s. 56) m. *presídľovacej; z antickej mytologie* (s. 36, alegória výtvarná) m. *mytológie; z denníkových záznamov, análov* (s. 83, autobiografia) m. *análov; námetom jeho kresieb sú ľud. postavy z báji* (s. 37, Aleš) m. *báji; vo viac razy vydanom diele* (s. 32, Akai) m. *viac ráz; Alžbeta v Schillerovej Márii Stuartovnej* (s. 24, Adelsheimová) m. *Márii Stuartovej; nižšími zložkami boli hradištné administratívno-územné celky* (s. 24) miesto používanejšieho *hradiskové celky; R. 1976 bol menovaný (L. I. Brežnev) maršálom ZSSR* (s. 262) m. *vymenovaný za maršala ZSSR* a pod.

Encyklopedické slovníky majú mnohostranné úlohy; jednou z nich je nesporne aj pozitívne ovplyvňovanie a formovanie slovnej zásoby používateľa. Väčšina textov ES je písaná kultivovaným jazykom, adekvátnym encyklopedickým štýlom. Aj z lexikálnej roviny sme si však poznačili niekoľko nedostatkov. Sú to chyby, ktoré sa zjavujú dosť často: *V trestnom riadení* miesto

v trestnom konaní (s. 41, alkoholizmus); *ľadviny* m. *obličky* (afrodiziakum, s. 28); *vleklá agrárna kríza* m. *dlhotrvajúca, zdĺhavá* (s. 27); *mluvnica slov. jazyka m. gramatika* (s. 369, Červený Kláštor); *oboslal výstavu* m. *zúčastnil sa na výstave* (s. 51, Andraškovič); *Hra na cimbale s doprovodom sláčikov* m. *so sprievodom sláčikov* (s. 324, text pod obrázkom) a pod.

Z oblasti syntaxe je možné uviesť niekoľko príkladov na neobratnosti v stavbe vety, v používaní spájacích prostriedkov, vo využívaní interpunkcie, v slovoslede a pod.: *Hneď po vyhlásení autonómie Slovenska navrhla* (KSČ) *soc. demokracii zorganizovať protestný generálny štrajk, ktorá ho však odmietla* (s. 88); *5. 10. 1944 ho štáb. 4. ukr. frontu odvolal na základe obvinenia zo špionáže v partiz. hnutí, ktoré sa po oslobodení ukázalo ako neopodstatnené* (s. 111, Baľuta); *jemnovláknité odrody sa používajú ako azbesty(,) a kompaktná, pekne sfarbená odroda... (s. 48.* amfiboly*); Meniace sa klim. pomery ...viedli ku vzniku reliktných druhov, napr. ostrice labkatej. Tieto nemenili stanovište...* (s. 34, aklimatizácia); *Dielo Alexyho má základný význam v rozvoji moderného slov. umenia, najmä v jeho ranných fázach, kedy obohatil...* (s. 39, Alexy); *Kráľ Matej obkolesil tábor 6. 12. 1466, ktorého posádka sa pre nedostatok potravín a vody vzdala* (s. 201, bitka pri Kostoľanoch); *Autorom diela je osoba, z tvorivej práce(,) ktorej dielo vzniklo* (s. 89, autorské právo).

K I. zväzku ES pribudne v budúcich piatich rokoch ďalších 5 zväzkov, ktoré budú obsahovať asi 16 tisíc hesiel. Je viac ako pravdepodobné, že bude potrebné pripraviť aj ďalší zväzok doplnkov a dodatkov, pretože v období vedecko-technickej revolúcie pribúdajú nové poznatky a zistenia veľmi rýchlo. I. zväzok ES otvára novú etapu v realizácii náročných úloh, ktoré súvisia so všestranným používaním poznatkov vedy a techniky. Perspektívy, ktoré možno vidieť presnejšie vďaka angažovanej spoločenskej práci autorov prvého zväzku tohto diela, sú jasné a optimistické. ES je významným a výnimočným dielom s nenahraditeľným spoločenským poslaním. Niet pochybností o tom, že sa stane dôležitým zdrojom informácií o celom komplexe otázok súvisiacich s minulosťou a prítomnosťou Slovenska. Treba vynaložiť všetky sily na to, aby sa používateľom mohli všetky fakty zaregistrované v encyklopédii predložiť ako jasné, overené a správne i jazykovo výstižne a presne interpretované. Pripomienky, ktoré sa objavujú v rozličných periodikách, chcú pomôcť vyriešiť niektoré problémy a eliminovať nepresnosti diela. Z tohto aspektu treba chápať aj niekoľko poznámok, venovaných v tomto časopise otázkam jazykovej kultúry v ES.

I. Ripka

SPYTOVALI STE SA

Hrnkové kvety? — J. V. z Banskej Bystrice: „V rozhlasovej reportáži som počul spojenie *hrnkové kvety*. Zaujíma ma, či je toto spojenie správne."

Popri rezaných kvetoch ponúkajú naše záhradníctva a kvetinárstva i kvety, ktoré sa pestujú v črepníkoch, črepoch, kvetníkoch, kvetináčoch. Všetky

tieto štyri názvy sú všeobecne známe a používajú sa striedavo. V odbornej literatúre sa dnes uprednostňuje názov *črepník*. Od tohto pomenovania máme prídavné meno *črepníkový*, bežné v spojeniach *črepníkové kvety, črepníkový tovar*. Menej odborne hovoríme o kvetoch alebo zeleni v črepníkoch, črepoch, kvetníkoch, kvetináčoch.

Ak máme teda zaužívaný odborný názov *črepníkové kvety, črepníkový tovar*, nie je potrebné zavádzať pomenovanie *hrnkové kvety, hrnkový tovar*, ako to počúvame v daktorých reportážach alebo čítame na zatvorených dverách kvetinárstiev: *preberáme hrnkový tovar*.

Okrem dôvodu nadbytočnosti v pomenovaní *hrnkové kvety, hrnkový tovar* máme tu ešte dôvod vecný a jazykový. Ako sme už spomenuli, kvety pestujeme v črepníkoch, črepoch, kvetníkoch, kvetináčoch. Tieto špeciálne nádoby s prederaveným spodkom bývali kedysi z vypálenej hliny, ale dnes sa vyrábajú aj z kameniny alebo podobných materiálov, ba i z plastických látok. Mávajú hrncovitú podobu, ale nie sú to hrnce ani hrnčeky. V starých prederavených smaltovaných hrncoch a hrnčekoch sa pestujú kvety iba núdzovo. To je teda vecný dôvod, prečo sa nemá používať pomenovanie *hrnkové kvety*.

A napokon uvedieme i jazykový dôvod proti uvedenému pomenovaniu. Prídavné meno *hrnkový* totiž v spisovnej slovenčine neobstojí, lebo sa nemá o čo oprieť. Základný názov nádoby na varenie je *hrniec;* k nemu je prídavné meno *hrncový*, organicky utvorené tak ako prídavné mená *koncový, vencový, čepcový* od podstatných mien *koniec, veniec, čepiec*. Zdrobnené podstatné meno k pomenovaniu *hrniec* má podobu *hrnček* a tvorí sa celkom pravidelne ako podobné názvy *konček, venček, čepček*. Prídavné meno patriace k deminutívu *hrnček* má podobu *hrnčekový*. Ďalšia zdrobnenina má podobu *hrnčíček*, ale v spisovnej slovenčine niet podoby *hrnok*. Ak sa aj v detskej ľudovej piesni spieva o pastuškoch, čo jedli kašu z hrnka, neznačí to že by podoba *hrnok* bola spisovná; ide tu o nárečovú podobu. Preto nie je spisovné ani prídavné meno *hrnkový*, utvorené od nárečovej podoby *hrnok*.

Ukazuje sa teda, že názvy *hrnkové kvety, hrnkový tovar* vecne ani jazykovo nevyhovujú a že nie sú prínosom ani z hľadiska štýlového obohatenia spisovnej slovenčiny. Vyhovujú zaužívané názvy *črepníkové kvety, kvety v črepníkoch, v črepoch, v kvetníkoch, v kvetináčoch, črepníkový tovar*.

M. Marsinová

NAPÍSALI STE NÁM

Ešte o názvoch jaternice

K článku A. Habovštiaka *O názvoch jaternice v slovenských nárečiach* (Kultúra slova, *12*, 1978, s. 75—78) dovoľujem si napísať niekoľko doplnkov. Autor uvádza nárečový materiál získaný v rokoch 1965—1971 pre *Atlas slovenského jazyka IV* (lexikálna časť) pomocou *Dotazníka pre výskum sloven-*

ských nárečí II (Bratislava 1964). V tomto príspevku sa opieram o materiál získavaný v rokoch 1936—1938 výskumom nárečia zo západoslovenskej obce Varov Šúr (dnes Šúrovce, okres Trnava, predtým Veľké Šúrovce, Zemianske Šúrovce, Valtašúr a Varašúr). Z tohto obdobia preto, lebo práve pri názve *jaternica* (ako aj pri iných) od toho času už mohli v uvedenej lokalite vzniknúť vplyvom školy, novín, rozhlasu, televízie a intenzívnejšieho pohybu obyvateľstva zmeny v prospech spisovnej slovenčiny, takže pôvodný nárečový názov sa vytratil a nahradilo ho spisovné slovo *jaternica.*

A. Habovštiak uvádza, že slovo *črevko* ako názov jaternice sa používa v časti Hontu. Tento údaj dopĺňam tým, že *črevko* a *črevká* ako názvy jaternice sa používali a čiastočne sa ešte používajú, ak sa už neudomácnil spisovný názov *jaternica,* v oblasti na východ od Trnavy, v obciach pri Váhu. Pre tenkú jaternicu sa používal názov *črevko. Črevo* je označenie prázdneho čreva, takisto názov *odritné črevo* sa vzťahuje len na prázdne črevo. Zväčša sa používal plurál *črevká,* a to *bílé črevká, čírné črevká* a osobitne *krvavničky* (t. j. črevká plnené krvou a žemľou, nie ryžou alebo krúpami), šlo teda o tri druhy tenkých jaterníc.

Pre hrubú jaternicu sa používal názov *katerina,* ale *katerina* sa nazýval aj *prezburš* (tlačenka), vypĺňajúci obsah tlstého čreva, takže názov *katerina* sa presunul aj na pomenovanie tlstého či odritného čreva, vyhliadnutého na zužitkovanie, čiže len pri zabíjačke. Slovom *katerina* sa pomenúvala okrem jaternice aj tlačenka. O pomenovaní *katerina* nerozhodovala plnka, ale druh čreva, do ktorého sa zmes natlačila. Treba poznamenať, že tlačenková plnka sa najčastejšie dávala do mechúra — to bol *prezburš.*

Pár príkladov na apelativizáciu vlastných mien:

Názov *macejča,* utvorený od mena *Macej,* sa na okolí Trnavy nevzťahoval na zle vyvinuté kurča, vyliahnuté na Mateja, ale na húsa. To bolo húsa z vajca zneseného na Mateja (24. februára). Gazdiné sa netešili vajciam zneseným na Mateja. Takéto vajcia si označovali atramentovou ceruzkou, lebo boli zvedavé, či sa z nich vyliahnu naozaj nepodarené húsence. Niektoré gazdiné sa zdráhali matejské vajcia označovať.

Názov *magdalénka* používali pre veľmi skorú sortu hrozna, dozrievajúceho ešte koncom júla, okolo Magdalény (22. júla). Po magdalénke prišla *čabianska perla,* ľudove *čabana,* dozrievajúca niekedy už v prvej polovici augusta, a taktiež sorty *noém* (Noe) a *otelo* (Otelo). Niektorí tvrdili že ide o jednu sortu s rozličným pomenovaním.

Slovník slovenského jazyka názvom *jakubky* (Jakub, 14. i 25. júla) označuje druh raných hrušiek, naproti tomu *jakupki* vo Varovom Šúre boli ranné jablká. Skoré druhy hrušiek mali názvy *jačmenki, žitnački* (podľa pšenice — žita, nie podľa raži), *ovsenki* alebo *ovsennački;* tie dozrievali v čase dozrievania jednotlivých druhov obilia a podľa toho boli aj pomenované.

Ako ďalší príklad apelativizácie vlastného mena v tomto nárečí uvediem názov *michalky,* ktorým sa pomenúval druh húb vyskytujúcich sa okolo Michala (29. sept.), ale i druh hrušiek dozrievajúcich približne na Michala.

Slovo *jalito* sa používalo ako hanlivá prezývka, asi ako farbavý, nemotorný, sprostastý, ale aj ako fráza: *Tu máš Dora jalito!* To znamenalo asi toľko, že hlúpemu stačí aj niečo hlúpe, menejhodnotné (zvyčajne jedlo).

J. Zavarský

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 12, 1978, č. 7. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, CSc. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Paráková. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30,—, jednotlivé čísla Kčs 3,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky vrátane do zahraničia a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 884 19 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili TSNP, závod Ružomberok v júni 1978. Povolené výmerom SÚTI 7/11.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia, Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distributions rights are held by JOHN BENJAMINS. N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, Amsterdam, Netherlands.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1978

Cena Kčs 3,—